

Oppfølging av særlig verdifulle
kulturlandskap i Sør-Trøndelag

RAPPORT:

Rennebu kommune

Innhold:

- Beskrivelse av kommunen
- Flå-Slipran-Eggan-Kosberg-Ry
- Holsjåren
- Innset
- Stamnessætrene-Leverdalen

www.fylkesmannen.no/kulturlandskapsprosjektet

FYLKESMANNEN I SØR-TRØNDELAG
Avdeling for landbruk og bygdeutvikling

Fylkesmannen i Sør-Trøndelag

Avdeling for landbruk og bygdeutvikling

Statens Hus

7468 TRONDHEIM

Besøksadresse: E. C. Dahls gate 10

Tlf: 73 19 90 00

postmottak@fmst.no

www.fmst.no

TITTEL Oppfølging av særlig verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag. Rapport: Rennebu kommune	DATO 18.05.2005
FORFATTER Vigleik Stusdal	ANTALL SIDER 37
PROSJEKTLEDER/-ANSVARLIG Laila Marie Sorte/Per Joar Gunnes	STIKKORD Kulturlandskap Rennebu
UTGITT AV Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, avdeling for landbruk og bygdeutvikling	

Innhold

1	Beskrivelse av kommunen	1
2	Flå-Slipran-Eggan-Kosberg-Ry	4
3	Holsjåren	13
4	Innset	20
5	Stamnessætrene-Leverdalen.....	27
6	Kilder.....	37

1 Beskrivelse av kommunen

Rennebu er en innlandskommune som dekker 936 km² (SSB 2005), figur 1. Kommunen ligger innerst i Orkladalføret, og i sørøst strekker kommunen seg mot Østerdalen. Rennebu hadde 2654 innbyggere per 1.1.2004 (SSB 2005). E 6 krysser kommunen fra nord til sør og passerer gjennom kommunesenteret Berkåk. 34 pst. av befolkningen er bosatt i tettbygde strøk og 29,6 pst. er sysselsatt i primærnæringene (SSB 2005).

Granskog preger landskapet i Rennebu, men i sørvendte lier finnes større arealer med lauv- og edellauvskog. I de høyere liggende områdene dekker fjellbjørkeskog og myr store arealer, i tillegg til en del furuskog. Jordsmonnet i jordbruksområdene er i stor grad preget av morenemateriale, men langs Orkla er det mye elveavsetninger og breelvavsetninger, og på Nerskogen store arealer med torvdekke. På begge sider av Orkla når terrenget opp i 1000 meters høyde, og det høyeste punktet er Svarthetta i sørvest. Kommunens laveste punkt er i nordvest med ca. 150 moh.

Elva Orkla setter sitt preg på Rennebu, der den krysser kommunen fra sørøst til nordvest gjennom Orkladalføret. De viktigste jordbruksområdene ligger i dette dalføret på begge sider av elva. Sørvest i kommunen ligger Nerskogen, som er en fjellbygd av bureisingsbruk. Her ligger også kommunens viktigste hytteområde, som representerer en næring i vekst. Landbruket er fortsatt en av de viktigste næringene i kommunen, og gjennom den store arealpåvirkningen er det landbruket som først og fremst preger inntrykket av Rennebu. Kulturlandskapet er derfor en av bygdas største attraksjoner.

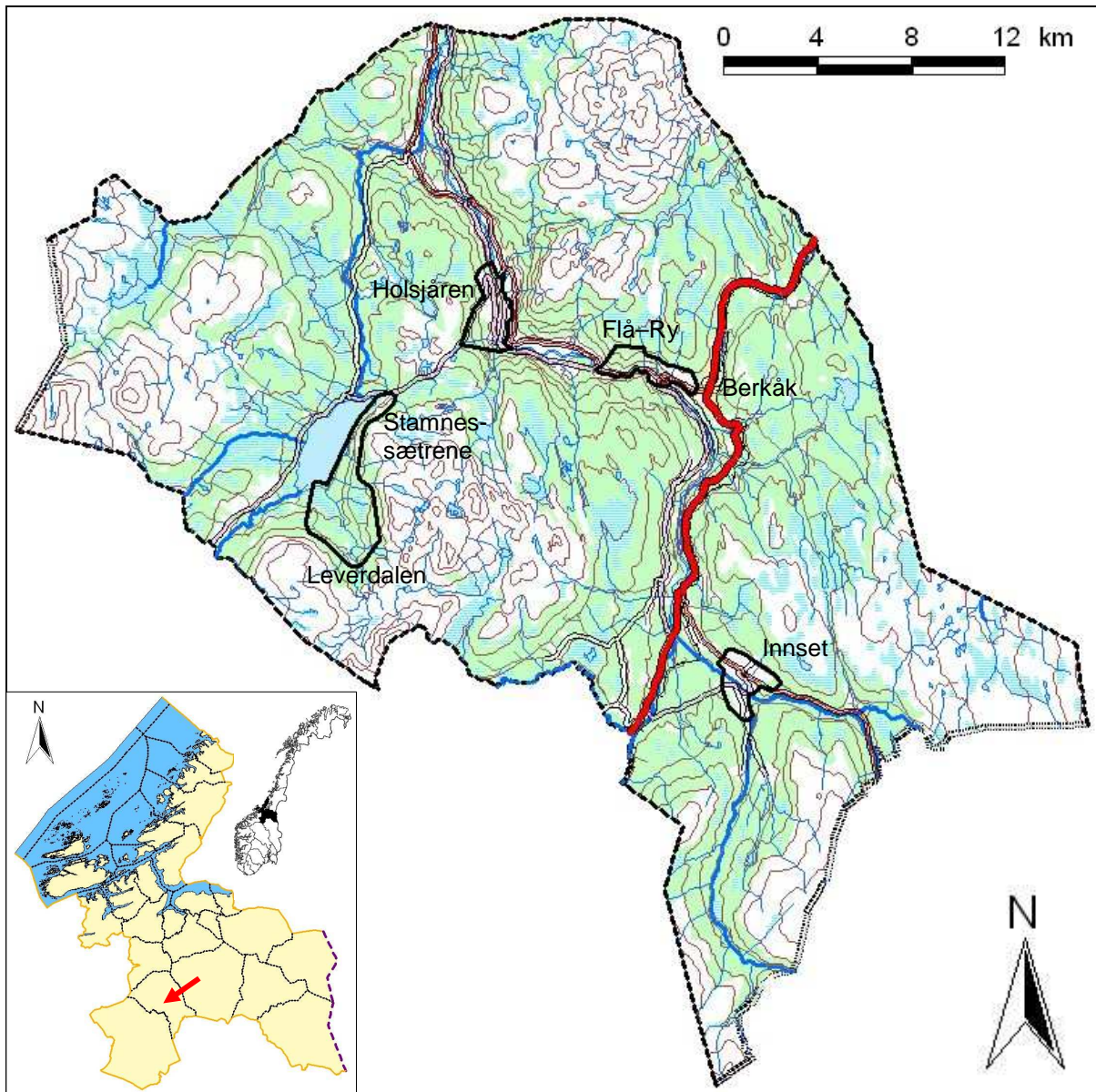
Kulturlandskapet gikk gjennom store forandringer på 1900-tallet. Bruk av kunstgjødsel og maskiner har bidratt til en effektivisering og spesialisering av produksjonen. Bare en håndfull setrer er fortsatt i drift, og utmarksbeitene gror som en følge av dette igjen. I bygdene foregår så å si all høsting maskinelt. Dette har ført til at bratte og ulendte arealer er tatt i bruk som beitemark eller har gått ut av drift. Bruk av kunstgjødsel har ført til at behovet for beitearealer er redusert. Følgene av dette er gjengroing og utarming av det biologiske mangfoldet. Bare svært få steder kan man fortsatt finne gammel kulturmark i drift.

Storfe- og sauehold står for den viktigste landbruksproduksjonen i kommunen, men kornproduksjon og skogsdrift har også stor betydning. Typisk for de lavereliggende dalstrøka i fylket er at kornproduksjonen på elveslettene har opplevd en betydelig økning de senere åra. Dette har gått på bekostning av husdyrholdet som, med unntak av saueholdet, har opplevd reduksjon i antall dyr på beite.

I 1983 søkte 254 bruk om produksjonstilskudd i Rennebu. I 2004 var tallet redusert til 181, en nedgang på 29 pst. (SLF 2004). For hele fylket var nedgangen i samme periode 41 pst.

Større bruksenheter har ført til at mange småbruk er lagt ned. Dette betyr færre bruk med folk i bygdene og forfall av verdifulle bygningsmiljøer. På de større bruka har nye krav til driftsbygninger ført til at mange gamle bygg er fjernet, mens nye bygninger uten tilknytning til den lokale byggeskikken er ført opp.

De raske endringene i kulturlandskapet fører til at uerstattelige verdier forsvinner foran øynene våre. Det er derfor viktig å gjøre oppmerksom på hvilke verdier som befinner i kulturlandskapet og hva man kan gjøre for å ta vare på det. Prioritering av områder er viktig i denne sammenhengen, siden man i dag ikke har muligheter til å ta vare på alt.

Figur 1. Kart over Rennebu med undersøkelsesområdene avmerket. Kartdata: Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Statens kartverk/tillatelsesn. MAD 12002-R127454.

Undersøkelsesområdene

Fire områder ble nærmere undersøkt i Rennebu i prosjektet *Oppfølging av særlig verdifulle kulturlandskap i Sør-Trøndelag*, se figur 1. Dette er Flå-Slipran-Eggan-Kosberg-Ry, Holsjåren, Innset og Stamnessætrene-Leverdalen. Under følger et sammendrag av vurderingene som er gjort av de fire områdene.

Området *Flå-Slipran-Eggan-Kosberg-Ry* ligger på nordsiden av Orkla like vest for kommunesenteret Berkåk. Dette er et spennende, rikt og variert kulturlandskap. Her finnes et interessant biologisk mangfold, svært mange verdifulle bygninger og bygningsmiljøer, et tiltalende landskapsbilde og gode tur- og opplevelsesmuligheter.

Holsjåren ligger i hoveddalføret på vestsiden av Orkla. Området preges av et bakkete landskap, hvor beite- og slåttemark setter et tydelig preg på landskapet. Her finnes flere godt

bevarte, tradisjonelle gårdstun og ellers mange gamle, velholdte bygninger. Det er gode turmuligheter i området langs gamle stier og veger.

Innset ligger ved inngangen til Østerdalen lengst sørøst i kommunen. Dette er en aktiv jordbruksdelt med et svært variert og spennende landskap. Området har minner fra bergverksdrift og allsidig jordbruksdrift, med steingarder, geiler, sommerfjøs, og tradisjonelle gårdsmiljøer. På Svahaugen finnes dessuten en unik, gammel gårdsbebyggelse. Området er godt synlig fra Rv. 3, og har gode turmuligheter.

Stamnessætrene-Leverdalen ligger på Nerskogen i vestre deler av kommunen. Dette er et helhetlig seterlandskap med en svært lang historie, med minner fra tida både før og etter at seterbruket tok til. Bygningsmiljøene er til dels svært godt bevart, og mange bygninger er restaurert. Mange av beitemarkene og de tidligere slåttarealene er svært artsrike. Området gir grunnlag for en storartet opplevelse av natur og kultur. Som helhet er dette seterlandskapet derfor meget bevaringsverdig.

2 Flå-Slipran-Eggan-Kosberg-Ry

Befart: Primo september 2004

Hoh.: 225–500 m

Beskrivelse av området

Undersøkellesområdet omfatter et stort område som strekker seg fra Berkåk og langs vegen vestover Orkdalen, figur 2. I øst avgrenses området mot tettstedet Berkåk ved gården Røsbakken. I den andre retningen avgrenses området vest for Flågrenda. Dette er et dallandskap hvor den bratte, sørvendte lia danner områdets særpreget, selv om landskapet flates ut på Flå. Den flate dalbunnen gir her en spennende kontrast til den bratte dalsida. Nede i dalen renner elva Orkla.

På tross av bratt terreng er jorda for det meste i drift med grasproduksjon og beiting. Høyt oppe i lia mellom Slipran og Flå ligger Flåsætrene med utsikt over dalen. Ved Eggan snor vegen seg i sikksakk nedover lia gjennom et velhevdet beitelandskap og gir en flott opplevelse av kulturlandskapet. Området omfatter 16 gårder, fra øst mot vest er dette Røsbakken, Ry (to bruk), Kosberg (tre bruk), Nordgard, Eggan (to bruk), Sliper og Flå, sitnevnte med bruka Nordstuggu, Midtstuggu, Søstuggu, Innstuggu og Borstuggu (to bruk).

I området Kosberg-Eggan ligger et tykt morenedekke som gir et porøst og jevnt jordsmonn. Lenger ned (i Eggbakkan) og lenger vest (Sliper) er morenedekket tynnere, og berggrunnen kommer fram i dagen. På Flå ligger breelvavsetninger på oversiden av gårdsvegen, mens det på nedsiden av denne er mest morenemateriale. Mellom Kosberg og Sliper består berggrunnen av grå fyllitt, biotittfyllitt og biotittskifer (NGU 2005). Fyllitt er en lettsmuldret og ofte kalkrik bergart som gir god grobunn for plantene. På Flå består berggrunnen av grønn gråvakke og leirskifer.

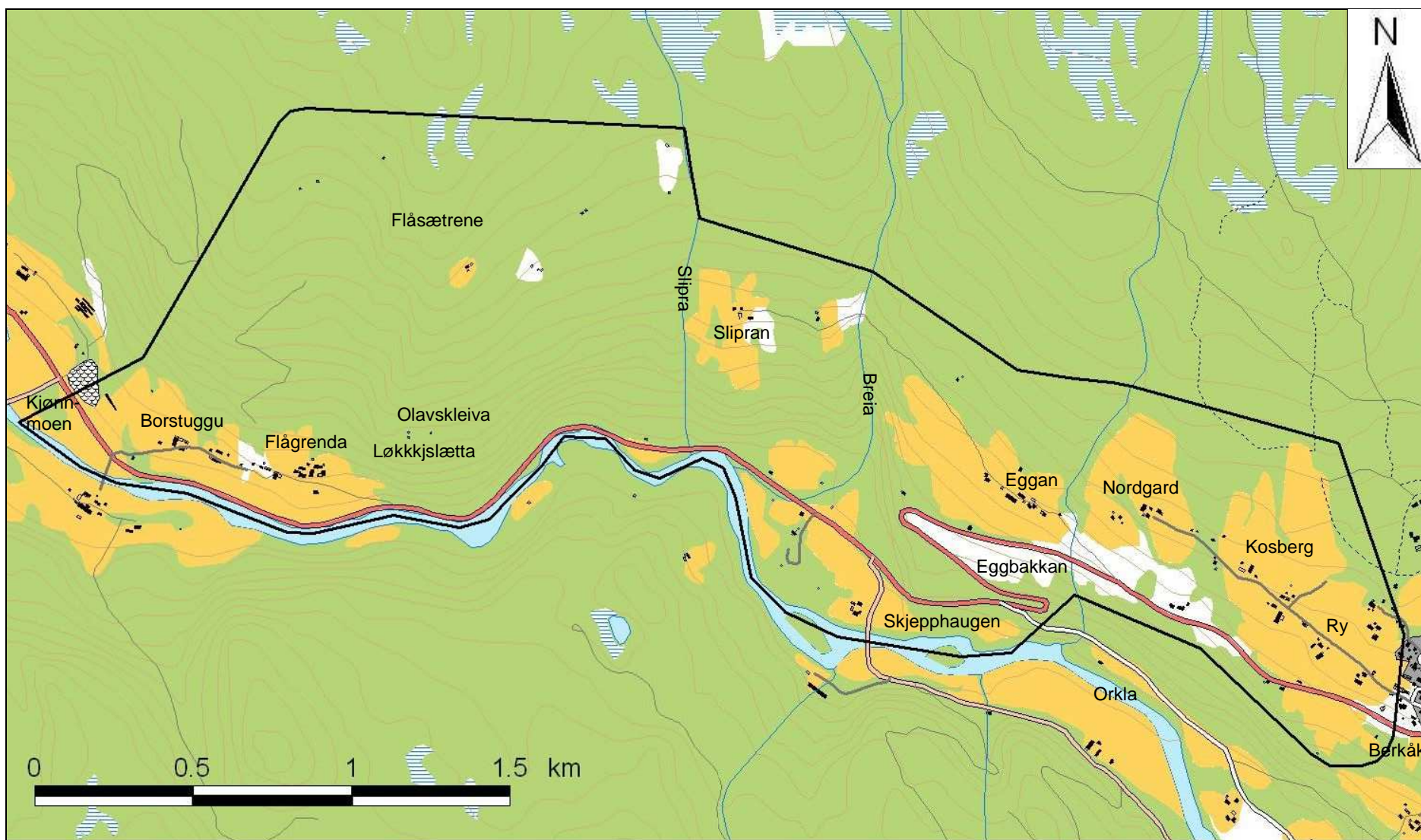
Nåværende og tidligere drift

Drifta i området har forandret seg mye i løpet av det siste hundreåret. Likevel er dette av de områdene hvor mye av det tradisjonelle er bevart, både når det gjelder dyrkamark og i bygningsmiljøer.

Tidligere var det åkerareal i bakkene, mens store deler av høyet ble hentet fra setra og fra utmarka. Slik var utmarksslåtten en sentral del av næringsgrunnlaget på gårdene. Eggan var nr. to av korngårdene i Rennebu etter skyld, noe som vitner om gode forhold i den bratte lia (godt lokalklima og fruktbart jordsmonn). Eggan er en gammel gård og er trolig bosatt i alle fall fra vikingtida. Under pløying har det blitt funnet en bronseøks fra omkring år 700 f.Kr., fra det som må ha vært et gravsted.

Skog har vært, og er fortsatt, en viktig ressurs for gårdene i bygda. For gårdene fra Kosberg til Sliper befinner mye av skogarealet, og utmarka for øvrig, seg på andre sida av dalen.

Av de tolv gårdsbruka i det undersøkte området er det i dag aktiv drift på fem av dem. I Flågrenda er Innstuggu i drift med melkeproduksjon, mens jorda på de andre bruka er leid bort til slått/beite og er slik holdt i drift. Nordgard og begge Eggan-bruka drives med sau, mens det på Kosberg holdes ammekyr. Ry og Sliper drives som avlsgårder hvor det beites med sau.

Figur 2. Kart over området Flå-Slipran-Eggan-Kosberg-Ry. Kartdata: Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Statens kartverk/tillatelsesnr MAD 12002-R127454 og Geovekst GV-L 0900.

Biologisk mangfold

Vegetasjonen har forandret seg en del i området i de senere år, først og fremst grunnet gjengroing. Gjengroinga går svært fort i området, og er synlig i bakkene på alle gårdene i området. På Eggan er det problemer med gjengroing både i lia ovenfor gårdsvegen til Sliper og i den nederste sløyfa av riksveg 700. På nedsiden av riksvegen er det meste av den tidligere innmarka enten gjengrodd eller tilplantet med gran. Tidligere var det mange åpne plasser i lia mellom Sliper og Flå, hvor det i dag er vokst opp en tett skog. Her lå det både husmannsplasser og slåtteløkker.

Det har blitt utført undersøkelser av vegetasjonene i fire beitemarker i området. Dette er på Nordgard mellom Litl-Kosberg og Kosbergløkkja, i Eggbakkan, nedenfor tunet på Sliper og i bakken ovenfor tunet på Innstuggu i Flågrenda.

Figur 3. Gjengroende beitemark på Nordgard. Den gamle kulturmarka er artsrik med flere kalkkrevende arter. Eg gammel veg er også synlig.

kvitmaure, fuglevikke, tepperot, harerug, gjeldkarve, flekkmure og hjertegras. De fire sistnevnte artene viser at her er et kalkrikt jordsmonn. Gjengroinga har kommet lengst i disse områdene, som også er de mest interessante i et biologisk mangfoldperspektiv.

I Eggbakkan beites det delvis hele sommeren, delvis vår og høst. Beitemarka er ugjødslet, og her finnes kulturmarksarter som blåklokke, gulaks, markjordbær, hundegras, tiriltunge, ryllik, engkvein, føllblom, fuglevikke, firkantperikum, karve og marikåpe.

På Sliper beites det med sau. Innmarka har ikke vært gjødslet de siste tre åra, men det har tidligere vært brukt kunstgjødsel og de siste åra beitepusser. Enga nedom tunet er åpen og fin, men det har begynt å gro igjen enkelte steder. Stedvis forekommer brennesle og bringebær, og

Marka på Nordgard blir beitet av sauer vår og høst, og leid bort til nabogården som ungdyrbeite om sommeren. Det er først og fremst marka mellom veggen og tunet som blir beitet. Det er kommet opp en del tre og busker (særlig einer) i beitet, som ellers holdes i god hevd. Beitet er ugjødslet og har en dominerende frisk vegetasjon, stedvis med innslag av fuktigere partier og av tørrberg/tørrbakke, figur 3.

I friskenga finnes kulturmarksarter som karve, engkvein, prestekrage, raudknapp, tiriltunge, blåkoll, føllblom, gjerdevikke, engsyre, engsoleie, gul flatbelg, sølvbunke, firkantperikum, nyseryllik, grasstjerneblom, kvitkløver, tveskjeggveronika og legeveronika. Forekomst av timotei og raudkløver viser at her har vært tilsådd. Gjengroingsartene mjøddurt, firkantperikum og skogstorkenebb finnes flere steder i vegetasjonen. Av treslagene er det bjørk, gråor, osp, selje og gran som kommer inn.

I tørrenga finnes arter som hårsveve, ryllik, marikåpe, gulaks, hundegras, blåklokke,

treslaga brer om seg fra kantene. Enga har et innslag av kulturmarksarter som gulaks, blåklokke, engkvein, ryllik, karve, hundegras, fuglevikke og hjerte gras. Sistnevnte vitner om et kalkrikt jordsmonn. I tillegg er her timotei (som viser at det har vært tilsådd) og mjørdurt (som ofte kommer inn under gjengroing). Beitet har stedvis preg av sølvbunkeeng.

Figur 4. Delvis gjødslet beitemark på Innstuggu Flå. Vegetasjonen er stedvis artsrik og kalkkrevende.

I Flågrenda er det ugjødsla beite mange steder ovenfor tuna, men der man kommer til med traktorredskap er det som oftest gjødslet noe, figur 4. I tillegg blir det brukt beitepusser enkelte steder. I beitemarka på Innstuggu ble det funnet en rekke typiske kulturmarksarter, som engsvingel, gulaks, ryllik, karve, nyseryllik, raudkløver, kvitkløver, marikåpe, tveskjeggveronika, legeveronika, føllblom, blåklokke, markjordbær, fuglevikke, smalkjempe, øyentrøst og engfrytle. Der det ikke har vært for stor tilgang på gjødsel, finnes kalk- og lyskrevende arter som gjeldkarve, sølvmore, dunkjempe, harerug og hjerte gras. Av de næringskrevende artene finnes timotei (som viser at her har vært tilsådd), løvetann, engsyre og brennesle. Sølvbunke er vanlig i de fleste beitemarker, men har dannet få tuer i dette beitet, delvis på grunn av bruk av beitepusser og ryddesag på større tuer. Jorda her er relativt tørr og grunn, noe som favoriserer verdifulle kulturmarksarter framfor mer nærings- og fuktighetskrevende arter som sølvbunke, mjørdurt osv.

Rundt Flåsætrene er gjengroingen vanskelig å holde tilbake, da det bare blir beitet med sau på utmarksbeite. Det er ryddet litt på Nordstusætra, Midstusætra og Flåsætra, men det vokser raskt opp igjen på grunn av for lavt beitetrykk. Løkkjølsetta øst for Flågrenda beites med storfe, men det er en del gjengroing fra kantene.

Vanlige treslag i vegetasjonen her er bjørk, gråor, osp, selje, noe ask og hegg og dessuten noe naturlig hasselskog. Spesielt er at her vokser så mye hengebjørk. Flå-Slipran naturreservat ble opprettet på grunn av det rike plantelivet i området. Her vokser mange planter som krever et gunstig klima og et godt jordsmonn. Det er dessuten et rikt fugleliv i området.

Kulturminner og kulturmiljøer

Undersøkelsesområdet har et tradisjonsrikt og helhetlig bygningsmiljø. Mange gamle bygninger er bevart, og de best bevarte gårdstuna er representative for det som tidligere var typisk i dalføret. Eksempler på dette er vestre tunet på Borstuggu Flå og vestre Eggantunet. Samtidig er her innslag av særegne elementer, som tunet på Sliper og Midstuggu/Nordstuggu Flå.

På det nedlagte bruket Sliper finnes flere gamle bygninger. Tunet står i bratt terreng, men tunet er bygd i tradisjonell firkantform, selv om det har ført til at kjellermuren på nedsida av huset er rundt 3 m høy, mens den på oversida mangler helt. Dette har muliggjort en nesten flat gårds plass i det bratte terrenget, og må sies å være et ekstremt utslag av en bygningstradisjon som har stått uvanlig sterkt. Tunet har holdt sitt særpreg siden her ikke har vært reist nye hus i seinere tid. Eieren har restaurert smia og et stabbur, det andre stabburet skal også restaureres,

Figur 5. Restaurert smie på Sliper. I bakgrunnen står et stabbur som skal restaureres.

figur 5. Den spesielle låven, hvor vegen gikk gjennom, er falt ned og bare grunnmurene står ennå å vakler. Vegen gikk herfra over gårdsplassen, gjennom fjøset og videre til Flå. I tunet står også "Gammelstuggu", som har snekkerverksted i første etasje og husrom for tjenestefolk i andre. Både "Gammelstuggu" og låna fikk nye tak rundt 1970. I 2003 ble den gamle vegen inn til tunet åpnet opp igjen. Vegen går mellom smia og det ene stabburet og ble erstattet av en nyere veg inn til tunet som muliggjorde bruk av kjøretøy. Nåværende eier er opptatt av at tunet og gårdsmiljøet skal bli tatt vare på.

På det østre bruket på Eggan står en låve fra først på 1700-tallet. Også fjøset er gammelt og ble flyttet hit rundt 1900, men er trolig fra 1800-tallet. Det er også et gammelt stabbur i tunet. Selv om det skal bygges nytt fjøs på gården, har eieren tenkt å ta vare på de gamle driftsbygningene.

På Eggan vestre er den flotte trønderlåna fra 1670 holdt i tradisjonell stand. Det samme gjelder fjøset fra 1905, og tunet utgjør en svært god helhet. Et nybygg til fjøset er blitt en naturlig del av bygget, og viser at funksjonelle tilpasninger av gamle bygninger er mulig, samtidig som man tar vare på det tradisjonelle preget. I alt har det vært 15 høyløer på gården, men i dag står det bare ei igjen på setra og ei fra ca. 1930 ved vegen nede i dalbunnen. Gården har to stabbur, i tillegg til et tredje som ligger lagret. Bastua, hvor det tidligere ble brygget øl og tørket korn, er satt i stand.

Tunet på Nordgard er fra 1935-40 og ble flyttet dit det er nå etter at vegen ble bygd. Bare stabbura fra det gamle tunet er flytta hit. Det ene har en spesiell lafteteknikk som tyder på høy alder.

Figur 6. Velholdt, tradisjonelt trønder tun på Borstuggu Flå. Bygningene er har vegger av ubehandlet tømmer. Tuna i området utgjør viktige elementer i kulturlandskapet.

I Flågrenda er det flere flotte tun. På Midtstuggu og Nordstuggu er et spesielt tunanlegg som henger sammen. Bruka har ei felles trønderlån som er delt på midten og har derfor også felles gårdsplasse. Bygningene er fordelt rundt gårdsplassen og organisert i firkantform.

De to bruka på Borstuggu har begge godt bevarte tunanlegg. På det østre bruket er fjøset/låven den mest særpregede bygningen, mens på det vestre tunet er alle bygningene ivaretatt og i svært god stand, figur 6. Alle bygningene er her i solsvidd tømmer og alle har torvtak, foruten låven/fjøset som har blekktak. Vest for tunet står ei stue i fremskredet forfall.

De fleste gårdene hadde husmannsplasser før, men i dag vises bare tuftene igjen, blant annet på Midtstuggu, Innstuggu og Borstuggu. Det er spor etter kvernhus i begge de to elvene Slipra og Brea. Ved riksvegen i dalbunnene nedenfor Sliper står fire høyløer/uthus inntil dyrkamark. Disse er i brukbar stand. I dag er likevel de fleste høyløene i området falt ned eller i fremskredet forfall. I Eggbakkan vises for eksempel bare tuftene etter høyløene.

Som nevnt har gårdene i Flågrenda setrer opp i åsen. Setrene ligger spredt bortover lia, i motsetning til gårdene, som er samlet i ei grend. På Innstuggusætra står tre velholdte, gamle bygninger. Dette er grishus, fjøs og seterstue, og alle har torvtak. På Nordstuggusætra er fjøset i forfall, men stua og ei høyløe er i relativt god stand. På Midtstuggusætra er både fjøset og seterstua i god stand, mens på Søstusætra står både fjøset og seterstua til nedfalls.

Pilegrimsleden kommer over fjellet fra Oppdal og krysser Orkla ved Skjeppehaugen. Herfra går leden opp Eggbakkan langs en sti som følger den bratte skråningen oppover på østsida av Breia. Pilegrimsleden svinger så av mot vest og følger vegen til Sliper og en sti videre til Løkkjølsetta. Her kommer leden ned Olavskleiva, hvor det finnes noen karakteristiske spor i fjellet. Sagnet forteller at det er hesten til Olav den Hellige som har satt sine fotspor her. Videre går leden vestover mot Flågårdene, hvor den går ned attmed stabburet på Innstuggu og videre bortetter vegen gjennom Flågrenda og forbi revefarmen på Borstuggu.

På Skjeppehaugen fins det rester etter et gårdsanlegg fra jernalderen. Anlegget har tufter etter hus av en type som var vanlig i eldre jernalder (ca. 500 f.Kr-600 e.Kr). Slike anlegg er sjeldne i Sør-Trøndelag. Her ligger ei ca. 20 meter lang firkantet tuft etter et langhus, midt i et felt med rundt 50 lave steinrøyser. Disse røysene er gravrøyser eller rydningsrøyser. I eldre jernalder var det vanlig at gravplassen lå inntil husene på gården. Hustufta på Skjeppehaugen er delvis undersøkt, og den har etter alt å dømme vært i bruk en gang mellom år 340 og 535 etter Kristi fødsel. Kjønnmoen fonrminnefelt ligger like vest for undersøkelsesområdet og er en boplass som trolig skriver seg fra yngre jernalder 600-800 e.Kr.

Landskapsopplevelse og tilgjengelighet

Den dype dalen er det viktigste elementet i landskapet her, og det er den som har lagt betingelsene for, og skaper rammen rundt kulturlandskapet. Dalen er en typisk U-dal med bratte sider og relativt flat bunn. Dette gir tydelig romfølelse, der dalsidene fungerer som vegger. Undersøkelsesområdet ligger i dalens nordside, skuende utover dalbunnen. Selv om gårdene ligger spredt, gjør dallandskapet at de bindes sammen. Bratte arealer, velbevart og særpreget bygningsmasse og interessante kulturmarker er felles for gårdene i undersøkelsesområdet og gjør at landskapet oppleves som helhetlig og interessant. Undersøkelsesområdet ligger lett tilgjengelig like vest for Berkåk, kommunesenteret i Rennebu.

Bratte beitemarker, som her i dalsida, er gjerne godt synlige. Der hvor det er et spredt tresjikt i beitemarka, dannes et attraktivt landskapsbilde. Dette er særlig synlig i Eggbakkan, hvor riksvegen snor seg gjennom beitet og gir muligheten for utsikt over et flott kulturlandskap. På Flå har man utsikt over tradisjonelle og godt bevarte bygningsmiljøer fra den samme vegen.

Den virkelig store opplevelsen av kulturlandskapet her fås langs den gamle pilegrimsleden, som passerer rett gjennom de mest interessante områdene. Leden går gjennom mange flotte tun på vegen fra Berkåk til Flå, og gir grunnlag for storslåtte opplevelser av kulturlandskapet. Langsetter lia er det dessuten mange steder fin utsikt over landskapet. Man har de siste åra

opplevd stadig større gjennomstrømming av folk langs leden, hvorav mange er utenlandske. I flere europeiske land finnes foreninger som arrangerer vandringer langs Europas pilegrimleder. Pilegrimene søker gjerne stillhet og natur- og kulturopplevelser, noe det er gode muligheter for i området.

Olavskleiva natur- og kultursti går mellom Berkåk og Kjønnmoen. Stien følger delvis den eldgamle ferdselsvegen mellom gårdene Eggan, sliper og Flå-grenda. Langs stien er det satt opp poster med opplysninger om natur og kultur tilknyttet området. Stien er godt merket med stolper med blå stripe.

Vegen mellom Berkåk og Nordgard er en mye brukt turveg og benyttes blant annet flittig av skolen. Fra Nordgård går også pilegrimsleden videre vestover, og en kultursti går langsetter lia ovenfor gårdene og kommer ned til Nordgard via Eggadalen.

Det er stor interesse for kulturlandskapet rundt kommunesenteret Berkåk, noe som blant annet viser seg i Mjuken-prosjektet, som er et næringsutviklingsprosjekt hvor landskapsopplevelse og kulturlandskap også er tillagt vekt.

Inngrep og trusler

Undersøkelsesområdet har et beskjedent omfang av forstyrrende inngrep, og tradisjonelt jordbrukslandskap dominerer. Det største inngrepet utgjøres av Riksveg 700, som går gjennom dalen og er blitt et viktig landskapselement der den snor seg ned Eggbakkan.

Nedlegging og driftstendringer har ført til at en del eldre bygninger er i forfall, særlig driftsbygninger som fjøs, låver og mindre uthus står i stor fare for å gå tapt. Hvis for mange av disse bygningene forsvinner eller blir erstattet av bygninger uten lokal forankring i byggeskikk, vil store kulturlandskapsverdier gå tapt. Forholdene er imidlertid sterkt varierende fra gård til gård i området, og på Borstuggu og Eggan er bygningsmiljøet ennå svært godt bevart.

Gjengroing er blitt en stor trussel i området, og det er først og fremst beitemark og tidligere slåttemark som står i fare for å gro til. I den nederste del av lia mellom Berkåk og Flå er allerede det meste av arealet grodd igjen, Eggbakkan er unntaket. Også ovenfor riksvegen står nå store arealer i fare for å gro igjen, først og fremst på grunn av redusert høsting i form av slått og beiting, men også på grunn av redusert uttak av lauvtrevirke. Nedlegging av driftsenheter har ført til at bare de lettest tilgjengelige arealene opprettholdes, mens de brattere (og mest synlige) arealene gror igjen.

Vurdering av området

Undersøkelsesområdet utgjør et spennende, rikt og variert kulturlandskap. Her finnes et interessant biologisk mangfold, svært mange verdifulle bygninger og bygningsmiljøer, et tiltalende landskapsbilde og gode tur- og opplevelsesmuligheter.

Aktuelle tiltak/skjøtselsanbefalinger

Kulturlandskapet i undersøkelsesområdet har store natur- og kulturverdier man bør forsøke å ta vare på. Særlig viktig for områdets verdi som kulturlandskap er beitemarkene, de flotte

bygningstiljøene og pilegrimsleden. Skjøtselstiltak bør derfor først og fremst rette seg mot disse.

Å hindre gjengroing er sentralt for å kunne ivareta de verdifulle beitemarkene i området, både med hensyn til biomangfold og landskapsopplevelse. Dette er bare mulig med fortsatt aktiv jordbruksdrift med beitedyr i området. Med tanke på landskapsopplevelse er det særlig Eggbakkan, området langs riksvegen og lia langs pilegrimsleden (der leden går gjennom gårdene) som er viktig.

Selv om arealene i dag er åpne, er gjengroingen tiltagende flere steder. Særlig langs vegen er det kommet opp mye skog, noe som hindrer innsyn og oversikt over området. Kantvegetasjonen bør derfor tynnes ut, men enkelttrær som bidrar til et interessant og variert landskap (særlig store, gamle trær) bør få stå. Av hensyn til det biologisk mangfoldet, er det ønskelig at hittil ugjødslet areal forblir skjøttet uten bruk av kunst- eller blautgjødsel.

I det undersøkte beitet på Nordgard er det aktuelt med ryddingstiltak, da det stedvis er gjengroende og grasvegetasjonen er i ferd med å bli grov. Dette kan det søkes SMIL-midler til gjennom kommunen. Rydding og skjøtsel videre bør ta særlig hensyn til de tørreste partiene, hvor jorda ikke har vært pløyd og det i liten grad har vært gjødslet. Her er en del treoppslag og kratt som må ryddes. Dette er nødvendig for at det ikke skal gro igjen på kort tid, og for å ta vare på den relativt artsrike vegetasjonen (rester av gammel kulturmark).

I Eggbakkan er det et flott kulturlandskap med betydning både for landskapsopplevelse og biologisk mangfold. Her finnes en del innslag av gammel kulturmark på et delvis kalkrikt jordsmonn, og dette er interessant å ta vare på. Disse beiteområdene er i god stand og det kreves få tiltak for å få tatt vare på området. Den viktigste skjøtselen er å videreføre dagens drift. Ellers bør det tynnes ut langs vegen, der det har dannet seg en tett skogrand. Dette hindrer utsikt og gjør at området er blitt mindre synlig. Man bør ta vare på det spredte tresjiktet, som gjør området til en flott hagemark. Av hensyn til artsmangfoldet bør det ikke gjødsles, og det er særlig tørre bakker og berg som krever spesielle hensyn.

På det nedlagte bruket Sliper er jorda i relativt god stand. Gjengroinga gjør seg først og fremst gjeldende fra kantene, og det er her det bør ryddes. I tillegg er det en del grovt gress og brennesle som bør fjernes. Særlig langs vegen de siste hundre meterne fram mot tunet og i tunområdet kreves noe rydding for å få et ryddig og velstelt preg.

Det er svært ønskelig at bakkene ovenfor tuna i Flågrenda holdes åpne som i dag. Der det tidligere ikke har vært pløyd eller gjødslet, vil vegetasjonen være særlig verdifull. Det er viktig at slike arealer skjottes tradisjonelt også for framtida. Dette innebærer at tørre bakker og knauser ikke må påføres gjødsel og at det stedvis må ryddes i kantsonene.

På setrene kan utlegging av saltstein på setervollene være med på å trekke beitedyra dit, slik at gjengroinga i det minste vil gå saktere. Det vil da være lettere å holde setervollene i hevd.

Konkrete råd om rydding og skjøtsel av kulturmark er gitt i vedlegg I.

Bygningsmessig har området store kulturhistoriske verdier. Tuna på Borstuggu og vestre Eggen viser godt bevarte tun, og kan tjene som eksempler til etterfølgelse når det gjelder ivaretagelse av gammel bygningsmasse og hvordan nybygg kan tilpasses eksisterende byggeskikk. Særlig er det viktig at tunet på Sliper og tunet på Midtstuggu/Nordstuggu

ivaretas. Disse er særegne tun som på en god måte viser interessante variasjoner over den tradisjonelle byggeskikken. Flågrenda er også særlig interessant å ta vare på, siden tuna fortsatt ligger svært tett. Slike steder er det særlig viktig å ta hensyn til eksisterende byggeskikk når det skal bygges nytt, siden et nybygg vil påvirke bygningsmiljøet i hele grenda, og ikke bare på det ene bruket.

Råd om restaurering og skjøtsel av bygninger og hvordan nybygg kan tilpasses eksisterende byggeskikk, er gitt i vedlegg II.

Pilegrimsleden er en attraktiv ferdselsåre som bør holdes i stand. Ved å rydde langs leden der det er gjengrodd, vil man forbedre mulighetene for utsikt over kulturlandskapet. Det bør også sørges for at det er lett å finne fram langs leden, og i et spennende område som dette, vil små informasjonsskilt som forteller om historie og kulturlandskap i området være svært interessant. Slike tiltak kan også være med å øke allmennhetens interesse for jordbruket. Det kan søkes SMIL-midler til planlegging og gjennomføring av slike tiltak.

3 Holsjåren

Befart: Primo september 2004

Hoh.: 200-450 m

Beskrivelse av området

Holsjåren ligger i en østvendt li ved elva Orkla, figur 7. Området omfatter de flate partiene langs elva mellom den mindre elva Tynna i sør og Kirkbrua i nord, og lia oppover så langt jordbruksarealene strekker seg, figur 8. Elvesletta er preget av moderne jordbruksdrift, hovedsakelig med grasproduksjon. De bratteste bakkene brukes til beite, først og fremst for storfe, mens det i de slakere bakkene er grasproduksjon. Det dyrkes også litt korn i området. Gårdene ligger som striper fra elva og oppover lia, og tuna ligger på rekke og rad der lia møter elvesletta. Noen tun ligger også lenger opp i bakkene.

Elvesletta består av avsetningsmateriale fra elva. Lenger mot vest, mellom sletta og et stykke over Nye Nerskogvegen, ligger et dekke av breelvavsetninger, avsatt under siste istid. Ennå lenger oppe finnes et tykt morenedekke. På østiden av Nye Nerskogvegen består berggrunnen av grønnstein og amfibolitt, på vestsiden av grønn, båndet tuffitt og grønn fyllitt (NGU 2005).

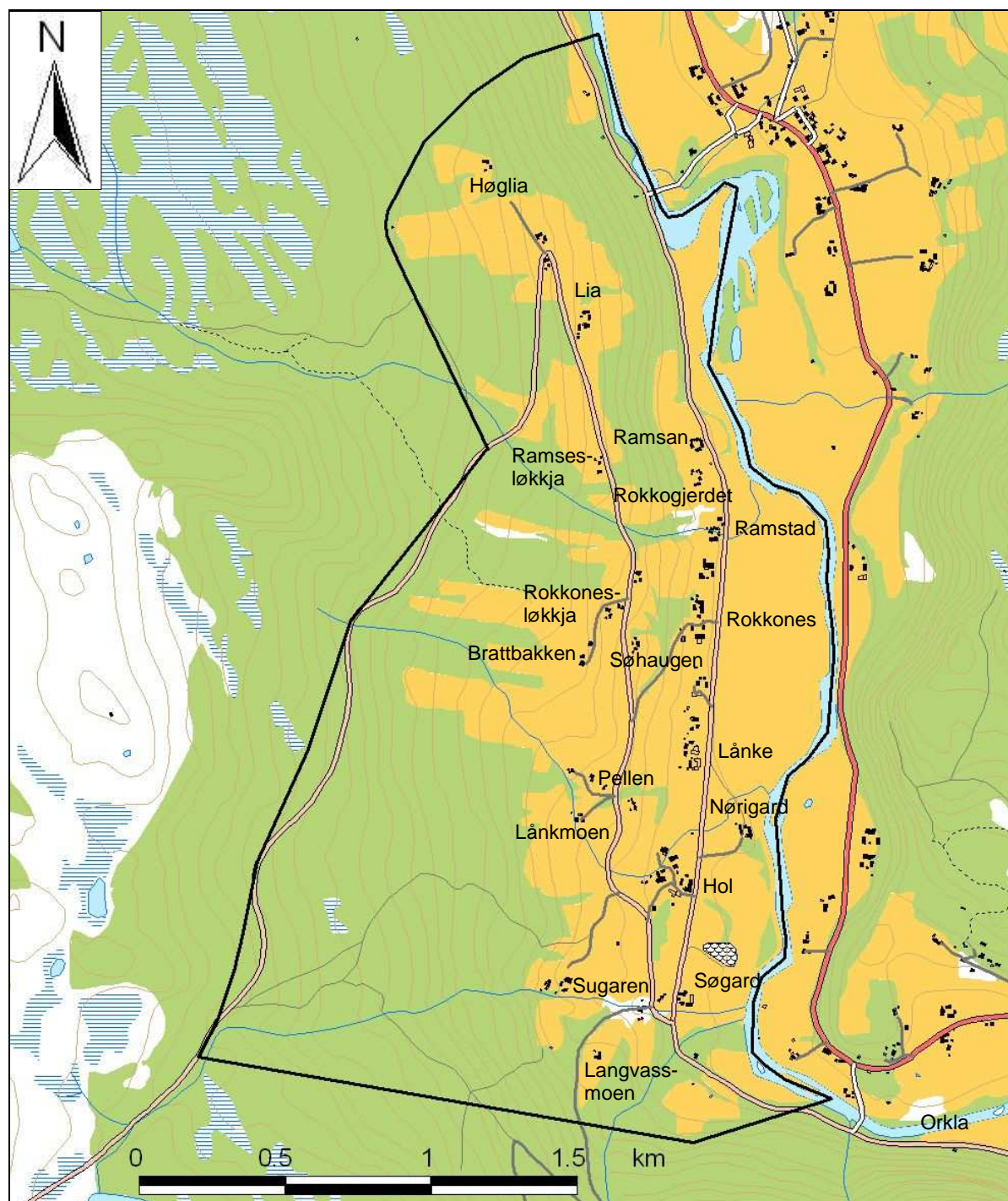
Figur 7. Utsikt over Orkla og Holsjåren fra vegbrua ved Stamnan.

Nåværende og tidligere drift

Drifta i området er endret mye i løpet av 1900-tallet. Først og fremst er antallet bruk i drift redusert til nesten en tredjedel. I tillegg har det vært store omlegginger i selve drifta, noe som har sammenheng med at man begynte å ta i bruk kunstgjødsel og større maskiner. Etter utskiftinga i siste halvdel av 1800-tallet ble gårdene liggende som striper fra elva og opp i lia, slik at alle bruka hadde en jevn fordeling av flate og bratte arealer.

I den tidligere, ekstensive driftsforma, ble det da kuperte landskapet slått og hesjet. I tillegg var det mindre kornarealer og lengst oppe i lia var det store beitearealer. I tillegg hadde man

utmarksslåtter på Nerskogen. Graset ble tørket og lagret i høyløer til det ble kjørt hjem på slede vinterstid.

Figur 8. Kart over Holsjåren. Kartdata: Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Statens kartverk/tillatelsesnr MAD 12002-R127454 og Geovekst GV-L 0900.

Drifta er i dag intensivert på de beste (flateste) arealene, og mye er dessuten planert for å lette driftsforholdene. Beitedyra er flyttet fra skinnere utmarksbeiter til det som tidligere var bratt slåttemark, mens de tidligere beitearealene i stor grad er grodd igjen.

I dag er det sju bruk i drift med melkeproduksjon, to med kombinasjon melk og sau og to med kun sau. Til sammenligning er hele 18 av de tidligere bruka i dag nedlagt som selvstendige

enheter. På de aller fleste av disse er imidlertid jorda bortleid til slått eller beite. I tillegg driver gårdene på Holsjåren også noe jord på Nerskogen. Noen av bruka har dyr på seter/felles seter om sommeren.

Biologisk mangfold

Gårdene ligger som striper med kultureng på elvesletta og eng og beite i bakkene. Det meste av beitemarka blir gjødslet og er tilsådd. Det er for det meste storfe som beiter her, men på Ramsem er det ei tresatt beitemark med sauebeiting. Nesten alle gårdene i området har gjengroende beitemark, men det er først og fremst på de nedlagte småbruka at gjengroinga har fått et større omfang.

Lia vest for gårdstuna var tidligere slåttemark. I dag blir bare de flate arealene slått, mens de brattere arealene beites eller gror igjen. Holsjåren har i dag for det meste et moderne jordbrukslandskap med kultureng og kulturbeite.

Figur 9. Beitemark på Øverland Hol. Beitet har innslag av natureng med arter som prestekrage og blåklukke.

natureng, kan den ikke sies å være særlig artsrik.

Gammel kulturmark finnes det bare få rester igjen av, og den er for det meste i gjengroing. Det ble likevel påvist innslag av natureng i ei undersøkt beitemark, figur 9. Denne beitemarka ligger øverst på gården Øverland og beites av storfe. På dette bruket har det vært ryddet noe beite, og det er planer om å rydde mer. I beitet her, som delvis hadde preg av sølvbunkeeng, ble det funnet kulturmarksarter som blåklukke, marikåpe, markjordbær, smyle, engkvein, gulaks, tepperot, fjellmarikåpe, engsyre, fjellblom, ryllik, engsoleie og prestekrage. Denne beitemarka er representativ for dagens tilstand i de gamle slåtte- og beitemarkene i området, og selv om den har et klart preg av

Noen få steder er det plantet gran i den tidligere slåtte- og beitemarka, for eksempel på Sugarden. I gjengroingsfasen er det av treslaga først og fremst gråora som brer om seg. Den formerer seg raskt med rotskudd og kan være vanskelig å bli kvitt ved rydding.

På Lånke er det brukt tilskuddsmidler til rydding av et areal i lia like ovenfor Pellen. Dette blir nå beitet. Også en gammel slåttemark blir her beitet, men denne er i dag delvis gjengrodd.

Kulturminner og kulturmiljøer

De fleste tuna i området har bevart noen av de gamle, tradisjonelle bygningene, figur 10. Trønderlåna står på de fleste gårdsbruka og mange har også stabbur og andre gamle bygninger. De fleste gårdene i området ble utskiftet i siste halvdel av 1800-tallet. Rokkones kan her tjene som eksempel. Før utskiftinga i 1864 lå de fire firkanttuna tett samlet, som en liten landsby. Denne firedelinga hadde sitt opphav på 1700-tallet. Etter utskiftinga ble tuna flyttet, slik at de nå ligger på rekke og rad. De fleste bygningene i området stammer fra tida etter denne utskiftinga, selv om en del eldre tømmer og mindre bygg, som stabbur, mastu og

bastu, er bevart i de nye tuna. På gården Hol ligger fremdeles tre av gårdstuna tett samlet, men av disse finnes firkantforma bevart bare på Utstuggu.

Av gamle bygninger i området kan nevnes at Øverland har stabbur og smie bevart, og at gamledelen av låven stammer fra først på 1800-tallet. På Utstuggu finnes to stabbur, og den eldste del av stua kan være så gammel som fra 1700-tallet. På Sugarden finnes rest av et sommerfjøs. På det søndre bruket på Lånke er det et svært godt bevart, gammelt tun. Her står både gammelt fjøs, stabbur, låve, stue og andre uthus, alle i ukledd tømmer. Dette tunet står tett i tett med det andre Lånketunet. På Rokkones Nordstuggu finnes et godt bevart gammelt fjøs, hvor halve er i brunsvidd tømmer og halve er muret opp av naturstein med rødmalt kledning på overbygget. Dette er i dag ikke i bruk og står til forfall. På Melånken står et gammelt fjøs og en gammel stue, begge i svært dårlig stand. På Ramsem står en flott trønderlån med tradisjonelle rutevinduer med dekorasjoner rundt. Denne viser det estetiske potensialet i de tradisjonelle våningshusa. Det finnes også en rekke andre gamle bygninger i tunet, men ikke i en slik tilstand som på Lånke. Tidligere hadde gårdene på Hol og Stamnan kvernhus i Tynndalen ved elva Tynna. Ved elva står også en kraftstasjon fra 1934 som fortsatt er i drift med det originale maskineriet. Kraftstasjonen eies av gårdene i området.

Figur 10. Det er mange verdifulle gamle bygninger i området og det tradisjonelle bygningsmiljøet er av stor verdi for kulturhistorie og landskapsopplevelse. Her tunet på Rokkones Nordstuggu med et flott, gammelt fjøs.

De gamle geilene ligger som før utskiftinga, men er i dag gjengrodde. Disse geilene ble brukt til å føre dyra fra gårdstuna og opp i utmarka, og er noen steder oppmuret med steingard. Hovedgeila går opp fra grendehuset og til Rukku, opp til Nye Nerskogvegen, og har navnet Martinusgatu. Også fra Lånke går det ei geil opp til veien.

Flere steder i bakkene finnes det steingard mellom gårdene. Det vanligste her var likevel torvutgard, som fantes på grensene mellom de fleste gårdene (i utmark/beitemark). Man kan fremdeles se rester av disse torvutgardene i dag. I forbindelse med dette fantes torvuttak, og på Hol finnes et torvuttak hvor restene etter torvhesjene synes. Torvhuset har imidlertid brent ned.

Den gamle vegen mellom gårdene gikk på vestsida av tuna. Denne ble erstattet av veg på østsida på 1960-tallet. Det finnes fortsatt rester etter denne gamle vegen. Fra Ramsem gikk Gamle Liavegen på skrå oppover lia til Liagårdene. Fra Hol går Gamle Nerskogvegen i svinger opp den bratte lia. Denne hadde opprinnelig kjerrevegstandard, men er i dag noe gjengrodd og delvis ødelagt av vann og et stykke er også borte på grunn av nye Leverdalsvegen og noe nydyrking. Vegen var i bruk til 1950-tallet og det er i dag interesse for å restaurere den.

Landskapsopplevelse og tilgjengelighet

Holsjåren ligger i et tydelig landskapsrom som defineres av den U-formete Orkdalen. Den flate dalbunnen er her som et golv i landskapet, mens dalsidene fungerer som vegger. I dalbunnen slynger Orkla seg nordover som et sort og glitrende bånd. Langs elva er det noe kantvegetasjon, og elvemiljøet gir her liv og variasjon til landskapet. Det irrgroenne jordbrukslandskapet står i sterk kontrast til de mørke granskogene som ellers dekker dalsidene

Figur 11. Parti fra Holsjåren med Orkla i forgrunnen. Kantvegetasjon gjør at de store, sammenhengende flatene brytes og gir et mer variert landskapsinntrykk.

her. De store jordbruksarealene brytes opp av gjerder og kantvegetasjon i eiendomsgrensene, og jordene ligger som et lappeteppes over landskapet, figur 11. Dette gjør området variert, samtidig som det oppleves som helhetlig. Særlig setter de bratte bakkene med eng og beitemark sitt tydelige preg på landskapet.

Undersøkellesområdet ligger i hoveddalføret og er derfor lett tilgjengelig, samtidig som det synes fra mange steder langs riksveg 700, som går gjennom dalen mellom Orkanger i nord og Berkåk i sør. Fra Hol går vegen til Nerskogen opp, og herfra er det fin utsikt over dalen, i alle fall der det er åpent langs vegen.

Området har som nevnt mange eldre veger. En av dem er Setervegen, som kommunen har utført ryddingsarbeid på. Det er dessuten gitt midler til ny bro. Setervegen blir brukt som innfallspport til "Barnas naturverden".

Gamle Nerskogvegen er høyt prioritert av det lokale grendelaget, og flere av grunneierne har også interesse av å ta vare på vegen. Over 30 grunneiere har rettigheter i vegen, som er delt inn i "rater" – kortere vegstykker – som de ulike gårdsbruka hadde vedlikeholdsansvar for. Gamle Nerskogvegen er velegnet som turveg, selv om den er noe bratt, og det er stor interesse for vegen i bygda. Brattlivegen går fra gården Lånkmoen bortetter lia til Sugarden, hvor den bindes sammen med Gamle Nerskogvegen.

Flere gamle geiler er interessante å ta vare på, ettersom de både formidler kulturhistorie og letter framkommeligheten i kulturlandskapet. Disse finnes i tilknytning til de fleste gårdene i området. Blant annet er det ei geil fra Holsjåren grendehus til Rukku, den såkalte Martinusgatu. Denne er det søkt SMIL-midler til å restaurere, og grendelaget ønsker også å ordne et lite friluftsområde med arena for mindre sammenkomster i tilknytning til denne. Denne geila fortsetter videre oppover lia ovenfor Nye Nerskogvegen, og krysser denne igjen

lenger oppe. Sammen med Gamle Nerskogvegen gir dette muligheter for en fin rundtur i lia over bygda, mange steder med fin utsikt over stedet.

Inngrep og trusler

Området framstår i dag som lite berørt av moderne inngrep. Likevel er det gjort en rekke inngrep i seinere tid. Blant annet er store arealer langs elva bakkeplanert. Her var det tidligere små ravinedaler og et forholdsvis kupert landskap, mens det i dag er en stor, sammenhengende slette. Også i bakkene er en del bekkedaler jevnet ut. Et grustak utgjør dessuten et tydelig inngrep mellom Søgard og Utstuggu på Hol.

På de fleste gårdene er det kommet til moderne bygninger som bryter med særpreget i bygningsmassen for øvrig, men bygningene er for det meste holdt samlet i kompakte, tradisjonelle tun. På de nedlagte bruka står bygningene i dag i fare for å forfalle.

Området står overfor en begynnende gjengroing i beitebakkene, først og fremst på de nedlagte bruka, hvor drifta har opphørt eller er kraftig redusert. På sikt kan store arealer gro igjen. Dette vil være et tap både for variasjonen i vegetasjon og landskapsbilde. De bratte beitebakkene er svært godt synlige fra dalbunnen, og en gjengroing vil skape store forandringer i landskapsbildet.

Vurdering av området

Holsjåren er et helhetlig jordbrukslandskap som ligger i ei østvendt li i Orkladalføret. Området preges av et bakkete landskap, hvor beite- og slåttemark setter et tydelig preg på landskapet. Her finnes flere godt bevarte, tradisjonelle gårdstun og ellers mange gamle, velholdte bygninger. Det er gode turmuligheter i området langs gamle stier og veger. Den størtse trusselen mot kulturlandskapsverdiene er gjengroing av jordbruksarealer og forfall av bygninger på nedlagte bruk.

Aktuelle tiltak/skjøtselsanbefalinger

Områdets særpreg er først og fremst knyttet til tradisjonsrike elementer i jordbrukslandskapet, med flotte firkanttun med gamle bygninger, beitebakker og et åpent preg. Tre aktuelle innsatsområder peker seg ut i området. Dette er å holde landskapet åpent, bevare tradisjonsrike bygningsmiljøer og tilrettelegge for økt tilgjengelighet og større opplevelsesmuligheter i kulturlandskapet.

For å holde landskapet åpent trengs en aktiv jordbruksdrift med dyr på gårdene. Beiting er i dag den beste muligheten vi har for å holde arealene åpne og i drift. Beitinga må likevel suppleres med rydding med jevne mellomrom, for de fleste beitedyra er lite effektive til å holde busker og trær unna.

Gjengroinga er først og fremst på de nedlagte bruka, så det kan være vanskelig å holde all jorda i hevd. Det er derfor å anbefale at beitinga først og fremst blir konsentrert til de områdene som har størst påvirkning på landskapsbildet og hvor det er innslag av natureng. For å beholde et åpent preg i området er det særlig viktig å holde den nederste del av lia åpen. Man bør unngå at gårdsbruka nede på flata blir skilt fra gårdene lenger oppe med skog. Et åpent landskap mellom dem binder bygda sammen og understreker helheten i landskapet. Det er derfor her tiltaka bør prioriteres, til rydding av gjengrodd og gjengroende beitemark.

Ryddinga bør i første omgang utføres der gjengroinga har fått minst overtak. Dette fordi det er enklere å få til et godt resultat her. Senere kan man rydde flere arealer ved å utvide det som allerede er åpent. Med jevne mellomrom etter ryddinga vil det være nødvendig å følge opp med rydding av oppslag av busker og trær, som nesten alltid vil etablere seg i beitemark. Man bør la enkelte trær få stå igjen i beitemarka, og særlig store, gamle trær, som også var der før området grodde igjen, bør få stå. Gårdsgrensene kan gjerne markeres ved at det får stå igjen en smal, velpleid stripe kantvegetasjon med trær. Mer om restaurering og skjøtsel av gammel kulturmark finnes i vedlegg I. Skjøtsel av kantsoner mm. er også beskrevet der. Det kan søkes SMIL-midler til restaurering av gammel kulturmark gjennom kommunen.

Tradisjonsrike bygningsmiljøer inkluderer gamle bygninger og det typisk trønderske firkanttunet. Flere av tuna i området er av stor verdi for landskapsbildet, som for eksempel på Lånke og Ramsem. Slike tun bør man anstrenge seg for å ivareta, da de representerer det typiske for bygda og gir et hint om hva man bør ta hensyn til ved nybygging. Slike gamle, verdifulle bygninger bør restaureres og skjøttes med tanke på minst mulige fasadeendringer. Nye bygninger i området bør bygges slik at de støtter opp om den typiske firkantutforminga av tunet og tar hensyn til tradisjonelle måter å bygge på. Dette gjelder både bolighus og driftsbygninger/uthus. Det er vesentlig at nye bygninger er med på å styrke tunforma i stedet for å bryte den. Takvinkel, orientering, høyde, vindusplassering og fargevalg er viktig å ta hensyn til. Rundt tuna bør det holdes ryddig, da dette er med på å gi et ordnet og velstelt preg over området. Mer om restaurering av bygninger og nybygging i kulturlandskapet finnes i vedlegg II. Det kan søkes SMIL-midler gjennom kommunen til utbedring av verneverdige bygninger.

Å tilrettelegge for økt tilgjengelighet og større opplevelsesmuligheter i kulturlandskapet oppnås delvis ved å holde landskapet åpent, som nevnt over. I tillegg bør man sørge for at de tradisjonelle ferdselsårene, som gamle veger og råk, ikke gror igjen og blir borte. Gamle veger er en sentral del av kulturlandskapet og muliggjør ferdsel med minst mulig konflikter. Det er interesse i området for å få tatt vare på en del av disse gamle ferdselsvegene. Det bør utarbeides en plan for hvilke veger/stier som skal prioriteres, og det er en forutsetning at flere grunneiere går sammen om dette. I tilknytning til slike ferdselsårer bør det settes opp informasjonsskilt som forteller hva vegen har vært brukt til, hvor den fører og navn langs vegen. Dette er med på å gjøre ferdselen mye mer interessant og lærerik. Også ved attraksjoner i tilknytning til vegen kan det settes opp informasjonsskilt, for eksempel om kulturlandskapet og jordbruksdrifta i området. Det kan søkes SMIL-midler gjennom kommunen for rydding av gamle ferdselsveger og oppsetting av informasjonsskilt.

4 Innset

Befart: Primo oktober 2004

Hoh.: 400-600 m

Beskrivelse av området

Innsetgrenda ligger langs riksveg 3 mot Østerdalen, på begge sider av elva Orkla, som renner gjennom dalføret i retning nordvest, figur 12. På nordsida av Orkla omfatter undersøkelsesområdet gårdene mellom Krogstad/Nordbotnan i vest til Rønningen/Flaten i øst. På sørsida av Orkla omfatter undersøkelsesområdet gårdene på Plassen, mellom Sigstad/Strand og Skogheim. Området avgrensnes stort sett mot skogområder og omfatter det

Figur 12. Deler av Innsetgrenda sett fra Plassen på sørsida av Orkla. Bildet viser et kupert og variert landskap med stor landskapsestetisk verdi.

meste av grenda, figur 13. Innsetgrenda ble bygget opp rundt Kvikne kobberverk.

Landskapet i området er svært kupert og variert. Nord for Rv. 3 er det et tykt dekke av morenemateriale som her danner en kraftig rygg. Sør for vegen er morenedekket tynnere og berggrunnen er stedvis eksponert. På Plassen er området fra Svahaugen og sørover preget av breelvavsetninger, mens det ellers er mer grunnlendt med et tynt morenedekke. Berggrunnen består for det aller meste av opdalitt (NGU 2005), en dypbergart som særlig opptrer omkring Oppdal og andre steder i Trøndelag.

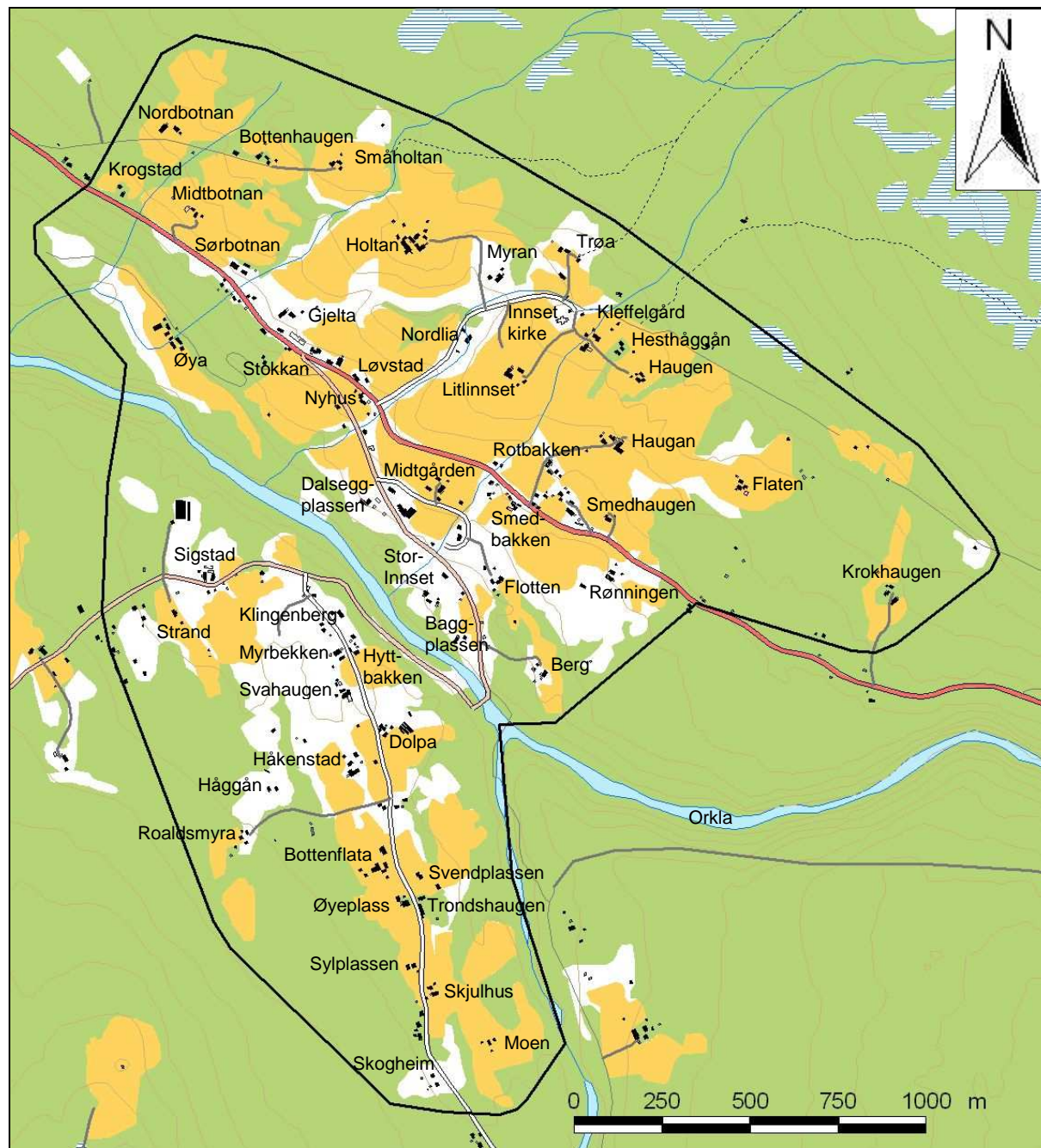
Nåværende og tidligere drift

Det har tidligere vært allsidig gårdsdrift i området, med produksjon av korn, melk og kjøtt. I dag er det stort sett produksjon av sau og melk på gårdene. Spesielt for Innset er at grenda for en stor del ble bygd opp rundt et kopperverk. Kvikne kobberverk kom i gang i slutten av 1620-åra, bygd opp av de samme folkene som etter hvert bygde opp Røros kobberverk, og delvis også Løkken kobberverk (Nordøsterdalsmuseet 2004). Drifta ble først startet opp på Kvikne, men til slutt ble all smelting lagt til Innset, trolig fordi det etter hvert ble igjen lite skog på Kvikne. På Innset var det smeltehytteanlegg på begge sider av Orkla ved den gamle Hyttbrua. Dette anlegget ble reist i 1639-1640. Anlegget ble i 1783 rasert av brann, og i 1789 skylt bort under en storflom. Dette markerte begynnelsen på slutten for drifta på verket. Det ligger ennå igjen mange minner fra den tidligere gruvedrifta i området.

Etter nedleggelsen av gruvedrifta har Innset vært en utpreget jordbruksbygd, som den fortsatt er. Mange av småbruka er i dag nedlagt og delvis i gjengroing, blant annet på grunn av, etter dagens krav, mye brattlendt og tungdrevet jord i området. På de nedlagte bruka står også mange av driftsbygningene til forfalls, men stuene er ofte bebodd eller i bruk som fritidsbosted. På tross av mange nedlagte småbruk, er det drift på størstedelen av jordbruksarealet, siden de gjenværende bruka har tatt i bruk mye tilleggsjord.

På nordsida av Orkla er det i dag fem heltidsbruk i drift med sau og to med storfe. På Plassen er det to bruk med storfe og fire med sau. Sauebesetningene varierer fra under 50 til rundt 200

vinterfôra dyr. Flere av bruka i området utvider i dag drifta, og blant annet på Plassen opplever man mangel på innmarksbeite.

Figur 13. Kart over Innsetgrenda. Kartdata: Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Statens kartverk/tillatelsesnr MAD 12002-R127454 og Geovekst GV-L 0900.

Biologisk mangfold

Mangfoldet av planter og dyr i jordbrukslandskapet kan være stort. Naturlig forekommende arter har funnet nye voksesteder i beite- og slåttemark, og dannet et mangfold som skiller seg fra naturen ellers. Mangfoldet er størst i områder hvor det ikke har vært pløyd, gjødslet eller tilsådd, men høstet på mer tradisjonelt vis med slått og beiting. Slike arealer kalles *gammel kulturmark*, og er viktige å ta vare på av hensyn til vårt biologiske mangfold.

Figur 14. Parti fra beitemark på Holtan som, med godt resultat, nylig er ryddet ved hjelp av SMIL-midler.

Vegetasjonen i området har de siste årene opplevd en del endringer. Mer ekstensive beite- og slåttemark har opplevd endret og redusert drift. Dette har ført til en omfattende gjengroing på bratte og grunnlendte arealer, særlig på nedlagte småbruk, men også på de aktive bruka. Ei ca. 80 dekar stor beitemark på Holtan, som er ryddet ved hjelp av SMIL-midler, ble undersøkt, figur 14. Ettersom beitet ble tatt i bruk aktivt etter ryddinga, har man unngått problemer med rotskudd fra trær og andre problemarter, noe som i da har ført til at dette i dag er et verdifullt beite. Beitet har en del spredte trær og treklynger, og framstår som hagemark med forskjellige treslag som furu, gran, bjørk, rogn, gråor, osp og selje. Området blir brukt som vår- og høstbeite for sau og sommerbeite for værere. I

grasvegetasjonen finnes kulturmarksarter som finnskjøgg, gulaks, sølvbunke, engkvein, kvitkløver, ryllik, harerug, engfrytle, tepperot, bleikstarr, marikåpe, markjordbær, legeveronica, engsoleie, fjelltimotei og raudsvingel. I tillegg bærer vegetasjonen mange steder preg av

skogbunn, med typiske skogsarter som smyle, hårfrytle, blåbær, tyttebær og andre lyngarter. I tillegg finnes her noe einer.

På Sigstad er det vest for tunet et ca. 50 dekar stort område som tidligere ble kalt kubeitet. Området bærer preg av gjengroing, men det finnes mange åpne glenner hvor det på den jevne marka fortsatt finnes rester etter en mer artsrik engvegetasjon. Området var tidligere nesten helt snautt, men innimellom ungslogen står også en del store, gamle trær igjen og viser at dette trolig har vært en spredt tresatt hagemark. Denne gamle beitemarka er representativ for mange av de gamle kulturmarkene i området i dag.

Siden området har aktiv husdyrbruk, og det av hensyn til rovdyrproblematikk er interessant med tidlig sanking av sau fra utmarksbeite, vil det trolig være aktuelt med rydding av en del gjengroende kulturmarker for å ha tilstrekkelig med godt beite.

På Plassen finnes det, på grunn av kupert og grunnlendt mark, en del åkerholmer.

Kulturminner og kulturmiljøer

Tradisjonelle bygninger og bygningsmiljøer har verdi som kulturminner, samtidig som de er med på å skape et harmonisk og vakkert kulturlandskap. Spor etter tidligere driftsmetoder, som steingarder, rydningsrøyser, oppmurte veger, bruer osv. har også slik verdi.

Innsetgrenda har en rekke velbevarte bygningsmiljøer og mange gamle, verdifulle bygninger. Som et eksempel finnes det på Svahaugen et unikt, fredet kulturmiljø bestående av stue

Figur 15. Tunet på Svahaugen er et unikt bygningsmiljø i 1700-tallsstil. Nybygget er tilpasset den gamle byggeskikken i samarbeid med riksantikvaren, noe som har sikret helheten i tunet og den estetiske verdien.

(eldste del fra ca. 1640), fjøs, stabbur, smie og eldhus, figur 15. Alle bygningene er i ubehandlet og ukledd tømmer, og følger 1700-tallets byggestil (Svahaug 2004, pers. medd.), men det er usikkert når de er oppført. Alle bygningene har gode torvtak, foruten stabburet, som har steintak. Fjøset har fått et tilbygg som ved hjelp av riksantikvaren er utformet for å passe inn i kulturmiljøet. Tunet representerer et godt eksempel på byggeskikken som dominerte før det typiske trøndertunet fikk sin endelige form. Bygningene er i relativt god stand, men noe restaurering er nødvendig. De nederste tømmerstøkkene i det gamle fjøset er råtnende, noe som fører til at det siger

sammen. På stabburet er taket utett. Stua er bevart slik den var for over hundre år siden både inn- og utvendig, og er dermed et svært godt eksempel på hvordan trønderbonden levde før.

Småbruket Haugen, som ligger like øst for Hesthåggån, er et bruk med fem små bygninger som burde være aktuelt å ta vare på for å vise et interessant smågårdsmiljø. Dette bør sees i sammenheng med bevaring av Neverdalsvegen, som går et stykke nord for tunet.

Ved Flaten hadde gårdene som manglet seter sommerfjøs for dyra. Fortsatt står noen av disse igjen, men de er i framskredent forfall og trenger hurtig restaurering for ikke å bli ødelagt for alltid. Det spesielle sommerfjøs miljøet her burde være aktuelt og interessant å ta vare på, og sees i sammenheng med Haugen og Neverdalsvegen, som nevnt over.

Ved elva nord for Sigstad, står det et gammelt kraftverk fra 1930-tallet. Det ble bygd for å gi strøm til gårdene Sigstad og Strand, og var trolig i drift til ut på 1940-tallet. I dag står fremdeles bygningen og noe rørgate igjen, og er et spesielt kulturminne i jordbruksbygda.

Gamle bygninger, i form av trønderlån, fjøs, låvebygning, mastu eller stabbur, finnes på de fleste bruka i området. Mange av disse er også godt bevart. For å ta vare på den tradisjonelle byggeskikken er disse både viktige forbilder og medhørende elementer i trøndertunet.

Innset kirke var lenge selve kronen i det vakre kulturlandskapet på Innset, men en tragisk brann i 1995 førte til at den gamle kirka fra 1642 ble totalt ødelagt. På samme sted ble Nye Innset kirke bygd opp for å være mest mulig lik den gamle verkskirka, som var ført opp etter befaling fra Chrisian IV. Kirka ble bygd stor med tanke på at Innset skulle bli et stort gruvesamfunn.

Flere av gårdene har steingarder og geiler (som man ledet dyra gjennom på veg fra fjøset til beitemarka). Disse er imidlertid i forfall, ettersom de ikke lenger er i bruk og ikke har vært vedlikeholdt på mange år. Mange steder er det dessuten satt opp nettinggjerdje på innsiden av steingarden for å holde beitedyra på plass.

Landskapsopplevelse og tilgjengelighet

Innset har et vidt og åpent landskap, som mangler den svært tydelige romfølelsen som preger dallandskapet. På nordsida av Orkla ligger gårdene høyt og fritt i terrenget med utsikt langt utover. Plassen, som ligger på sørsiden av Orkla, har et mer markert rom rundt seg, med en tydelig skogrand mot sør, øst og vest. Mot nordøst henger Plassen mer sammen med resten av Innsetområdet, bare tydelig skilt ved elva og de bratte, skogkledde elveskråningene.

Siden landskapsrommet ikke er tydelig definert, oppleves ikke området så sammenhengende og helhetlig som det ellers ville gjort, og som det i virkeligheten er. I tillegg gjør den manglende romfølelsen det noe vanskeligere å orientere seg i området. Samtidig oppleves landskapet som variert og sammensatt, siden det i stedet er smårom markert av vegetasjon og mindre høydedrag som preger inntrykket. Elva Orkla har en sentral plass i undersøkelsesområdet, og er som en livsnerve som gir liv og variasjon til landskapet.

Figur 16. De graskledde bakkene danner et spennende bakteppe i landskapet og bidrar til den positive landskapsopplevelsen. Gårdstuna er markerte elementer i dette landskapet. Her utsikt fra Innset kirke mot Holtan.

Et særlig viktig element for den positive landskapsopplevelsen, er de graskledde bakkene som ligger inntil Rv. 3 i nord, figur 16. De danner et flott bakteppe i landskapet. Innset ligger lett tilgjengelig langs riksvegen og er som en ramme rundt denne. Ellers er gårdstuna de mest markerte elementene, der de ligger spredt på begge sider av vegene, som strekker seg som blodårer inn i kulturlandskapet.

Den gjenreiste Innset kirke ligger på en høyde i området og skuer utover bygda. Den har vært og er et landemerke i området. Der kirka ligger var det tidligere et stort kryss, hvor vegen fra Østerdalen, vegen fra Gudbrandsdalen og vegen fra Trondheim møttes. Fra kirka er det fin utsikt over området.

Fra kirka går det en gammel kjerreveg østover langs lia. Dette er Neverdalsvegen, som er en del av de gamle kongevegene. I dag er den en svært fin turveg. Vegen kan gås med utgangspunkt i kirka, og man finner den ved å gå på nordsiden forbi Kleffelgård og Hesthåggån. Vegen holder i dag på å vokse igjen, og det er etter hvert blitt mindre gode forhold for sykling. Langs vegen finnes flere hytter. Ellers i området finnes en rekke stier og geiler som gir gode turmuligheter for lokalbefolkningen.

Inngrep og trusler

Innsetgrenda har svært få inngrep som forstyrrer det helhetlige kulturlandskapet i området. Det er først og fremst en del eneboliger og bygningene rundt vegkrysset ved Stokkan som passer dårlig inn i et jordbrukslandskap.

Den største trusselen for området som kulturlandskap er gjengroing av tidligere jordbruksarealer og forfall av bygningsmasse på nedlagte bruk, figur 17. Dette vil på sikt kunne forringe kulturlandskapet vesentlig, hvis man ikke gjør noe for å hindre utviklinga. Det

Figur 17. Gjengroing er et stort problem i området og fører til store endringer i kulturlandskapet. Bildet viser en bakke nedenfor Flotten som er fullstendig gjengrodd av et tett lauvkratt. Forfall av bygningsmassen på slike nedlagte bruk er også en trussel mot kulturlandskapsverdiene.

er særlig de bratteste og mest karakteristiske arealene som står i fare for å gro igjen. Ytterligere nedleggelse av bruksenheter vil også kunne føre til at mer jord går ut av drift.

Vurdering av området

Innset er en aktiv jordbruksgrind med et svært variert og spennende landskap. Området har minner fra bergverksdrift og allsidig jordbruksdrift, med steingarder, geiler, sommerfjøs, og tradisjonelle gårdsmiljøer. På Svahaugen finnes dessuten en unik, gammel gårdsbebyggelse. Området er godt synlig fra Rv. 3, og har gode turmuligheter. Hovedtrusselen mot områdets verdier er gjengroing og forfall av nedlagte bruk.

Aktuelle tiltak/skjøtselsanbefalinger

De største kulturlandskapsverdiene på Innset er knyttet til interessante, gamle bygningsmiljøer og et åpent, aktivt drevet, jordbrukslandskap med kupert beitemark og kulturminner. Innsatsen bør derfor først og fremst rettes mot å ta vare på disse verdiene.

Et beitelandskap som er åpent, variert og med et innhold av kulturmarksarter har stor verdi for landskapsopplevelse og biologisk mangfold. Slike arealer kan bare ivaretas gjennom fortsatt aktiv beitedrift i tradisjonell forstand. Det vil si beiting på inngjerdet naturbeitemark som ikke er pløyd eller tilsådd.

Gjengroinga av beite- og slåttemark er tiltagende i området, og rydding for å gjenskape verdifulle beitearealer er aktuelle tiltak. Dette er også ønskelig med tanke på landskapsbilde og biologisk mangfold. Det kan søkes SMIL-midler til rydding og inngjerding av beitearealer som ikke pløyes, sås eller gjødsles. Rydding av beitearealer bør foregå etter anbefalingene i vedlegg I. Av størst verdi for landskapsbilde og biologisk mangfold er de mer kupert og varierte beitemarkene, gjerne med et innslag av store, gamle trær og busker og enkelte treklynger. For at ei beitemark skal beholdes i god stand trengs en oppfølgende skjøtsel som tar hensyn til at all beitemark vil gro igjen, og dermed trenger jevnlig rydding av uønsket kratt og treoppslag. Den oppfølgende skjøtselen bør gjennomføres etter anbefalingene i vedlegg I. Verdifulle beitemarker finnes over hele området. Særlig er områdene på Plassen og i bakkene nord for riksveg 3 av stor verdi, dette fordi disse områdene er særlig godt synlige og setter et klart preg på området. Årlige midler til skjøtsel kan fås gjennom *Tilskudd til prioriterte beitelandskap*, for de områdene som er inkludert i denne.

Flere steder i området finnes interessante bygningsmiljøer. Det beste eksemplet på dette er Svahaugen, som fremstår som et komplett og bevaringsverdig bygningsmiljø. Slike tun kan neppe ivaretas uten gjennom et betydelig innskudd av offentlige midler. Svahaugen har stor verdi som historisk bygningsmiljø og offentligheten bør ha stor interesse av å ta vare på anlegget. Det anbefales at det utarbeides skjøtselsplan for gårdens tun, både for de enkelte bygningene og tunmiljøet som helhet, med beplantning osv. Det kan søkes SMIL-midler av

kommunen til slike planleggingstiltak, og videre til gjennomføring av restaureringsarbeide. I enkelte tilfeller, hvor offentlighetens nytteverdi er større enn egenverdien, kan det innvilges høye tilskuddssatser.

De fleste gårdstuna i området har flere gamle bygninger, og ethvert tun har et bygningsmiljø. Gode bygningsmiljøer må skapes med sans for helhet og videreføring av lokal byggeskikk. Et godt tun skapes der de enkelte bygningene er tilpasset hverandre og står i forhold til hverandre. Enende trekk er først og fremst takvinkel, proporsjoner, materialbruk og fargevalg. I et tun med mange gamle bygninger vil disse være bestemmende for hvilken byggeskikk som bør videreføres i nybygg for at et helhetlig og harmonisk bygningsmiljø skal ivaretas. Ivaretagelse av verdifulle bygningsmiljøer er nærmere omtalt i vedlegg II.

For at en gammel bygning skal ha verdi som kulturminne, må den ivaretas slik at dens opprinnelige stil og konstruksjoner bevares. En gammel bygning kan imidlertid tilpasses ny bruk uten at dette må gå utover dens verdi som kulturminne. En gammel bygning kan slik bli verdifull i alternativ næringsvirksomhet, som gårdsturisme eller lignende. Eldre bygninger utbedres i tråd med anbefalingene i vedlegg II.

Flere gamle tun i området er til nedfalls etter at de nå har gått ut av bruk. For å hindre forfall og utarming av det helhetlige gårdsmiljøet i området, anbefales det at muligheten for tuna igjen kan bebos gjennom salg eller utleie undersøkes. Oppussing og utleie av eldre tun eller fraflyttede bygninger kan sikre både ivaretagelse av tunet, at det opprettholdes et aktivt lokalsamfunn og gi en tilleggsinntekt til eieren.

Neverdalsvegen er en attraktiv veg for turgåing og kan knyttes opp mot attraksjoner i kulturlandskapet, som Innset kirke, småbruket Haugen og sommerfjøsamiljøet på Flaten. Vegen kan knyttes sammen med andre stier, og vil kunne være et svært attraktivt og samlende element i bygda. Det anbefales at det søkes SMIL-midler gjennom kommunen til planlegging og gjennomføring av tiltak i området. Tiltaksplanen bør omfatte både vegen og kulturlandskapselementer i tilknytning til vegen (som Haugen, sommerfjøsa, o.l.). En slik opprusting av vegen bør foregå som et grunneiersamarbeid der historielag og grendelag er involvert. Det bør legges vekt på informasjon med skilt som viser veg og gir opplysninger om stedet og kulturlandskapet. Dette gjør opplevelsen av området mye sterkere, da det er lettere å lese et landskap når man har litt bakgrunnsinformasjon.

5 Stamnessætrene-Leverdalen

Befart: Primo september 2004

Höh.: 650- ca. 850 m.

Beskrivelse av området

Undersøkelsesområdet er et stort, sammenhengende seterområde på Nerskogen i Rennebu, på grensen mot Trollheimen. Stamnessætrene ligger i østsiden av et grunt og vidt dalføre med den kunstig oppdemte Granasjøen i bunnen av dalen. I sørenden av magasinet deler dalen seg mot Nerskogsgårdene og Leverdalen. Sistnevnte er en seterdal som strekker seg sørover fra Granasjøen og opp mot høyfjellet.

Figur 18. I området Stamnessætrene-Leverdalen ligger en lang rekke godt bevarte, gamle setrer i et svært verdifullt kulturlandskap. Bildet viser Hårstadsætra (innerst) og Haugasætra.

Setrene ligger hver for seg eller i klynger av flere setrer. Setermiljøene består stort sett av relativt beskjedne, gamle hus, figur 18. Noen av setrene har nyere fjøs til moderne setring. I tilknytning til seterbygningene ligger det en setervoll som er slått eller beitet. Rundt setrene er det en glidende overgang mot skog nedover og mot sidene, og en glidende overgang til skog og etter hvert høyfjell oppover. I området Stamnessætrene inngår setrene Larshussætra, Gardsætra, Teighåggåsætra, Hårstadsætra, Haugasætra, Teigsætra, Utstuggusætra, Nyhussætra, Nørrigardssætra, Posthussætra, Oppnegardssætra, Oppstuggusætra,

Grubbsætra, Brekksætra, Kulisætra og Refshussætra. I Leverdalen inngår setrene Lånkmosætra, Ramsesløkkjætra, Rokkonessætra, Søgardssætra, Vollasætra, Kjellasætra, Gunnessætra, Ramsessætra, Bortstuggusætra, Såggåstadsætra, Uvsløkkjætra og Henriksætra. I tillegg inngår arealene som ligger rundt setrene og som ellers tilhører seter-/utslåttlandskapet, dvs. en sone som ligger mellom Granasjøen og skogrensa, fra Larshussætra i nord, til Henriksætra i sørvest, figur 19.

Berggrunnen veksler mellom områder med grønn båndet tuffitt/grønn fyllitt, og områder med grønnstein/amfibolitt (NGU 2005). Disse bergartene kan være opphav til et næringsrikt jordsmonn, delvis med kalk. Mellom Granasjøen og omtrent i den høyden setervegen går, er berggrunnen dekket av et tykt dekke av morenemateriale med betydelige innslag av torv og myr. Over veggen er morenedekket tynnere og går gradvis over i bart fjell.

Nåværende og tidligere drift

Boka ”*Grender innved Trollheimen*” (Vik, Flå & Foss 2000) er brukt som bakgrunnsmateriale for teksten i følgende kapittel og for kapitlet *Kulturminner og kulturmiljøer* lenger ute i rapporten.

Det var gårder nede i hoveddalføret som hadde setrer her oppe under Trollheimen. Blant annet gårdsbruk på Stamnan, Voll, Ramsem, Gunnes og Uv. De som hadde seter hadde også gjerne slåttebuer og høyløer i tilknytning til utmarksslåttene som fantes over hele Nerskogen.

Figur 19. Kart over området Stamnessætrene-Leverdalen. Kartdata: Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Statens kartverk/tillatelsesnr MAD 12002-R127454

Setringa her i området er svært gammel, og det er ikke kjent når den første setra var i drift. Drifta går i alle fall flere hundreår tilbake i tid, og var en helt sentral del av gårdsdrifta. På setrene ble buskapaen holdt under tilsyn gjennom deler av sommeren. På den måten kunne

utnyttningen av beite- og fôrressursene i utmarka optimaliseres. Deler av eller hele setervollen kunne være inngjerdet fordi den skulle brukes til slått. I skrånende terreng lå gjerne fjøset i overkant av vollen, slik at det var enkelt å spre møkk. Det var vanlig at setrene til alle bruka på en gård lå på samme sted. Seterbruket ekspanderte kraftig med folkeveksten, og var sannsynligvis mest omfattende i første halvdel av 1800-tallet.

Buskapen ble vanligvis flyttet til setrene på Nerskogen i løpet av juni måned, etter at våronna var ferdig hjemme på gården. Det var budeiene som hadde ansvaret for dyra den tid de var på setra, og det ble melket og produsert ost, smør og rømme gjennom hele sommerhalvåret.

Slåttonna hjemme på gårdene var ferdig rundt månedsskiftet juli/august. Onnefolket flyttet da til marka, hvor markaslåtten holdt på til rundt midten av september. Siden mye av arealet hjemme i bygda ble brukt til kornproduksjon, var utmarksslåttene helt nødvendige for å livberge dyra gjennom vinteren. Foruten setervollene, bestod slåttengene av alt fra myr til finnskjeggvoll og skogseng. Rundt 1900 skal det ha vært omkring 200 slåttenger på Nerskogen. Høyet ble enten lagt i en av de rundt 300 høyløene eller satt i stakk, for siden å bli kjørt hjem til gårdene på vinterføre.

Det var mye tømmerskog i Leverdalen før i tiden, og fram til 1921 fantes det oppgangssag i Leverosen, dessuten var det sirkelsag i Storåa 1900-1920.

Setrene i området var i tradisjonell drift fram til 1900-tallet, men fra ca. 1930 og fremover til 1970-tallet gikk mange av dem ut av drift. Rasjonaliseringen og effektiviseringen av jordbruket i denne perioden var nok en vesentlig årsak til dette. Fra 1951 gikk det kjøreveg fra bygda og fram til Refshussætra (via Stamnessætrene). Fra da av ble det slutt på den tradisjonelle drifta på de setrene som fikk veg, og melka ble i stedet levert til meieriet. Den tradisjonelle slått tok slutt i samme tidsrom, først i utmarka, så på setervollene. I nyere tid er mange av setervollene dyrket og høstet maskinelt.

Det er ennå seterdrift med melkelevering på noen av setrene, men bare Vollasætra har tradisjonell drift med foredling av melka på setra. På Stamnessætrene er Nørrigardssætra, Posthussætra og Oppstuggusætra i drift, og i Leverdalen er Bortstuggusætra, Uvsløkkasætra og Henriksætra i drift, alle med melkekyr. Gunnessætra er bygd ut til et anlegg for gårdsturisme, der den gamle bygningsmassen er innpasset i nye bygg og tilpasset ny bruk.

I tillegg beiter det en del sau rundt setrene. Dette er hovedsakelig sau på utmarksbeite som slippes i området. De gjør nytte av de tidligere naturengene og naturbeitemarkene, noe som gjør at man fremdeles har et tydelig beitepreg. Ungfe og melkekyr beiter også i området, men en del går inngjerdet på kulturbeite.

Biologisk mangfold

Området ligger i nordboreal vegetasjonssone og svakt oseanisk vegetasjonsseksjon. Nordboreal vegetasjonssone karakteriseres av bjørkeskog og lavvokst barskog, og over 30 pst. av fylket dekkes av denne sona. Fjellplanter er vanlige innslag, og myr dekker større arealer i denne sona enn i noen annen sone. De aller fleste setrene i landet har vært lokalisert til denne sona (eller til øvre deler av mellomboreal sone), og den har derfor også blitt kalt seterregionen. Store områder i nordboreal sone ble brukt til utmarksslått og beitemark under den mange hundre år lange perioden med tradisjonelt høstingsjordbruk som ble avsluttet rundt midten av 1900-tallet. Det aller meste av arealene innen nordboreal sone, som har vært høstet

ved slått og beite i tidligere tider, er i dag overlatt til gjengroing. Litt under halvparten av arealet i Trøndelag inngår i svakt oseanisk vegetasjonsseksjon, som karakteriseres av mange vestlige arter og vegetasjonstyper, dessuten forekommer en del svakt østlige trekk.

Beite, slått og annen fôr- og vedsanking preget seterlandskapet og vegetasjonen. Også tråkk og ferdsel påvirket landskapet ved at det ble mange stier og opptråkkede arealer der dyra pleide å holde til. Selve setervollen var vanligvis tettvokst og grasdominert, men kunne ha et rikt innslag av urter. Utenfor setervollen dannet det seg en mosaikk av ulike plantesamfunn, med en karakteristisk blanding av fjellarter og mer kulturbetingete engarter. Det store brenselbehovet førte til at skogen nærmest stølene ble kraftig utnyttet. Kombinert med beiting, førte dette til at skogen nær setrene ofte ble helt borte.

Vegetasjonsregistreringer er gjort på en del utvalgte steder i undersøkelsesområdet, fortrinnsvis der vegetasjonen er beitepreget. Dette er først og fremst områder nær setrene som har vært beitet eller slått i hundrevis av år.

Skogen i området består stort sett av bjørk av relativt ung alder, og er resultat av en gjengroing som har foregått fra rundt midten av 1900-tallet. Gjengroingsprosessene er nærmere beskrevet i vedlegg I. Skogen har fått best fotfeste lengst unna setervollene, men både inntil og på selve setervollene kan man i dag finne skog. Enkelte steder finner man store, gamle trær av bjørk, selje og rogn. Disse står relativt spredd og man får inntrykk av at de har fått stå igjen med hensikt. I områdene rundt setrene er skogen forholdsvis lysåpen og bærer preg av å være beitet. Denne vegetasjonen dominerer landskapet i et område mellom Larshussætra i nord og Storåa i sør, og et område mellom Uvløkkssætra i vest og Vollasætra i øst. Svært mye av dette er gammel kulturmark, jf. definisjon i vedlegg I.

Figur 20. Beiteskogen har et klart hagemarkspreg med spredte trær og en tett, lavvokst gras- og urtevegetasjon. Nærmest setrene har beitet et fint preg, mens det lenger unna er i sterk gjengroing med hyppige innslag av blant annet einer og vier. Vegetasjonen i området er svært artsrik med blant annet bakkesøte.

Den lysåpne beiteskogen kan ha en struktur som minner om hagemark, og har et velutviklet feltsjikt med gras og urter, figur 20. Man finner her arter som fjelltimotei, fjellmarikåpe, føyllblom, finnskjegg, engkvein, smyle, tepperot, harerug, legeveronika, skogstorkenebb, marikåpe, kvitkløver, gulaks, ryllik og engsoleie. Aggressive gjengroingsarter som einer og, på fuktig mark, vier er vanlig og dominerer flere steder skogbunnen. Innholdet av gjengroingsarter er generelt mindre på de sterkest beitede arealene, men også her gjør de seg gjeldende. Også arter som blåbær, tyttebær, krekling, skrubbær og fugletelg blir vanligere som følge av gjengroingen. Man kan se en gradvis overgang fra åpne beitearealer nær setervollene, via lysåpen skog/hagemark, til fjellbjørkeskog.

Nedenfor Gamle Nerskogvegen ved Kulia finnes et inngjerdet stykke naturbeitemark som har tydelig preg av hagemark. Her er spredte, gamle trær av bjørk og selje. Feltsjiktet består blant annet av artene legeveronika, løyblom, blåkoll, blåklokke, engkvein, finnskjegg, småengkall, mjøduert, gulaks, føyllblom og ryllik.

På åpne arealer på de setervollene som ikke er oppdyrket og på åpne arealer i tilknytning til setervollene, kan man finne arter som småengkall, tveskjeggveronika, kattedot og bakkesøte. Bakkesøte er en art som har blitt sjeldnere de siste årene. Arten er toårig og har kortlivde frø som er avhengige av et lavt vekstdekke med åpninger for at frøa skal spire. Noen få års avbrudd i driften av en kulturmark kan derfor være nok til at arten forsvinner.

De beitede fukt- og myrrealene har her gjerne arter som slåttestarr, finnskjegg, stjernestarr, sølvbunke, dvergbjørk, blokkebær, røsslyng og gulstarr.

I et område langs Granasjøen, som strekker seg fra Storåa i nord og til Leverdalssetrene i sør og vest, finner man store arealer med tidligere utmarksslåtter. Mye av dette var myrslåtter. Navn som Klokkarenget, Stakkengenget og Gammelslåttmyran forteller om dette. I dette området har gjengroingen kommet særlig langt, og lite vitner i dag om den historiske bruken av landskapet.

Vegetasjonsundersøkelsene viser at området er rikt på gammel kulturmark og at artsmangfoldet er ganske høyt. Særlig i de beitede områdene rundt setervollene er dette tydelig. Noen områder er imidlertid oppdyrket og gjødslet, slik at den gamle kulturmarka har blitt borte.

Kulturminner og kulturmiljøer

Generelt kan vedlikeholdet av seterbebyggelsen i området karakteriseres som godt. Bare et fåtalls bygninger har fått anledning til å forfalle eller blitt fjernet. Noen bygninger er bygd om for å tilpasses moderne bruk, det gjelder både bruk som fritidsbosted og som fjøs. Svært mange av bygningene stammer fra 1800-tallet, men det finnes eksempler både på nyere og eldre bygninger.

Figur 21. De restaurerte vasshusa på Stamnessætrene er flotte elementer i kulturlandskapet. Også mange andre bygninger er restaurert i området, noe som har sikret at det unike kulturmiljøet i stor grad er beholdt på tross av at bare et fåtall av setrene fortsatt er i drift.

Høyløer ble brukt til å lagre høyet fra slåttemarka på setrene og i området rundt, og det står fortsatt igjen mange høyløer på setrene. Mange av dem er dessuten restaurert. Vasshus var vanlig ved setrene ved bekker og oppkommer. De ble gjerne oppmuret av stein og lagt med torvtak. De fungerte først og fremst til avkjøling av melk og melkeprodukter. Svært mange av disse vasshusene er restaurert på Stamnessætrene, figur 21.

Kjellasætra ble trolig ført opp rundt 1800 og er kanskje et av de mest velholdte og typiske seteranleggene på Nerskogen. Bygningene er av svært grovt tømmer, og mastu er bygd sammen med seterbu. Imidlertid er vollen dyrket opp, slik at rammen rundt er noe forringet. Dette er ikke unikt for Kjellasætra, men preger også flere av de andre setrene.

Det mest opprinnelige kulturmiljøet finnes nok likevel på Stamnessætrene. Her er kanskje bygningene minst forandret og de tradisjonelle setervollene er best tatt vare på. Dessuten ligger setrene sammen i en grend. Oppenegardssætra her har bevart hele den opprinnelige setervollen, som er inngjerdet av steingard. Imidlertid er den i ferd med å gro igjen, og det er ført opp en hytte her. Oppenegardssætra er trolig av de eldste setrene i området. I tilknytning til seterbu står det en mastu som er mura opp av stein. Fjøset, høyløa og vasshuset er i god stand, men bua og mastua trenger en restaurering.

Figur 22. Blant de tallrike kulturminnene i området finnes det blant annet mange steingarder, som her på Stamnessætrene.

tjære og kull var svært utbredt i området, og det finnes et hundretalls tjæremiletufter i damområdet. På Henriksætra ble det funnet tre tjæremiler under dyrking, og disse er i dag inngjerdet for at de ikke skal sundtrækkes av kyr på beite. Det er også satt opp en informasjonstavle om tjærebrenning her.

Samlet utgjør setrene i området Stamnessætrene-Leverdalen et helhetlig og velbevart kulturmiljø, som er rikt på kulturminner både fra den nære og fjerne fortid. Setermiljøene er representative for det tradisjonelle seterbruket i dalområdene i Trøndelag. Området står som et symbol på hvor viktig utmarksressursene var i det tradisjonelle jordbruket, og med drift på flere av setrene den dag i dag, ser man at disse ressursene fortsatt er av betydning.

Landskapsopplevelse og tilgjengelighet

Landskapsrommet oppleves som åpent og vidt. Fra omtrent hele seterområdet har man god utsikt over den vide dalen og over Granasjøen. Landskapet er svært innholdsrikt og variert. Det oppleves derfor som svært spennende, med unntak av et område mellom Storåa og

Fra gammelt av fantes det mange utgarder i området. Det vanligste var trolig råt-utgard, som bestod av ungskog og einer som ble hogd og lagt opp til gjerde. Torvutgard og steinutgard var heller ikke uvanlig, og man finner mange flotte steingarder den dag i dag. Blant annet finnes det mange steingarder på Stamnessætrene, figur 22. I tillegg finnes det flere steder rydningsrøyser, stein som ble lagt i haug da setervollene ble ryddet.

Området er rikt på fornminner. De eldste spora er de tallrike dyregravene som finnes blant annet i Leverdalen og det som nå er bunnen av Granasjøen. Et større kompleks finnes ved Ramsesløkksætra og strekker seg over en lang strekning i retning nord-sør rundt 850 moh. Også ved Vollasætra finnes det flere forekomster av dyregraver. Man har funnet flere merker etter blæsterovn for brenning av myrmalm på Nerskogen, hvorav en finnes ved nye Leverosen. Denne ovnen er av en gammel type, som man regner med var i bruk fra år 0 til 500 e.Kr. Brenning av

Vollasætra, hvor gjengroingen har skapt en så tett skog at inntrykkene blir relativt sparsomme.

Landskapet er helhetlig og harmonisk, siden det er relativt lite oppbrutt av moderne inngrep.

Figur 23. De tradisjonelle og godt bevarte setrene byr på store landskapsopplevelser. Bildet er fra Såggåstadsætra.

Setrene er flere steder i drift og her er dyr på beite, noe som skaper et levende og innbydende landskap. Bildet av en lang og innholdsrik historie danner bakteppet til en landskapsopplevelse utenom det vanlige, figur 23.

Området er lett tilgjengelig siden det går veg helt inn til og gjennom området. Det finnes dessuten mange muligheter for turgåing. Fra Stamnessætrene går en merket tursti (Trondhjems Turistforening) mot Selehuset og fra Vollasætra går det en merket tursti mot Holmtjønna, Hevertjønna og Svartbekkdalen. Turstiene passerer gjennom seterområdene, og man kan neppe unngå å få med seg opplevelsen av de flotte seterlandskapa.

Nerskogen skisenter ligger under Storhøa, og herfra går en oppkjørt turløype for langrenn til Ramsessætra i Leverdalen. Dermed kan seterlandskapet også oppleves vinterstid.

Inngrep og trusler

Det uten sammenligning største inngrepet i området er oppdemmingen av dalbunnen i begynnelsen av 80-tallet, til det som i dag er Granasjøen. Der det før var myr, slåttenger, setervoller, slåttebuer og høyløer, er det nå et 6,5 km² stort vannspeil. Mye har gått tapt som følge av denne oppdemmingen, men heldigvis ligger setrene et stykke opp i dalsiden, slik at de i liten grad er påvirket av inngrepet. Hele områdets karakter er imidlertid endret, men så lenge vannet står høyt i magasinet har det liten negativ innvirkning på landskapsbildet.

Nydyrking og oppdyrking av setervoller er inngrep som har hatt større innvirkning på setermiljøet. Denne intensiveringen av bruken av jorda fører til et langt lavere artsinnhold og at bygningsmiljøene mister den tradisjonelle rammen, som utgjør en så viktig del av det vi forbinder med setermiljøet. Oppdyrkingen sørger i alle fall for at jorda holdes åpen og i hevd, så hvis alternativet er gjengroing, er det kanskje likevel bra? Rundballer er dessuten blitt et nytt element i seterlandskapet, og oppleves som fremmed.

Gamle Leverdalsvegen er et tydelig inngrep i landskapet, og det er synd at den flere steder er lagt gjennom setrene, i stedet for nedenfor, da dette gjør at helheten i setermiljøet brytes. Noen få steder i Leverdalen er det mindre sand- og grustak. De er stygge sår i landskapet, men omfanget av disse inngrepa er små. En del steder er det bygd hytter, både i tilknytning til setervollene og andre steder i terrenget. De nye hyttene er i liten eller ingen grad tilpasset setermiljøet, og utgjør derfor svært merkbare brudd med helheten. Denne typen hytter glir derfor langt bedre inn i landskapet når de står i skog enn når de står i setermiljøa, hvor de ikke

hører hjemme. Videre hytteutbygging utgjør derfor en trussel mot de store kulturverdiene som befinner seg i dette området.

Figur 24. Gjengroing er det største problemet i området og fører til at både den artsrike vegetasjonen og landskapsopplevelsen forringes. Bildet er fra den idylliske Posthussætra.

Den største trusselen mot områdets kulturhistoriske og botaniske verdier, er sannsynligvis reduksjon i dyretallet i området og en fortsatt gjengroing, figur 24. Gjengroinga av tidligere åpne beitearealer er ofte rask og tydelig, og man kan se at lyng og einer tar over tidligere gras- og urtedominerte områder. Lave eng- og fjellararter forsvinner, og artsmangfoldet blir redusert. Lysåpen beiteskog lukker seg. Etter hvert som skogen tetter seg igjen, skygges også eineren ut, og det danner seg et kratt av bjørk og tørr einer. Selve stølsvollen gror til gjengjeld igjen svært sakte, og blir gjerne holdt åpen av tråkkslitasje av folk og av ekstensiv beiting med sau og ungfø. Denne beitingen kan imidlertid ikke hindre at

busker og trær på sikt vil invadere stølsvollen. Samme skjebne får utmarksslåttene rundt stølene.

De arealene som er mest sårbare for inngrep, befinner seg i dag i to områder. Det ene er fra Larshussætra i nord til Storåa i sør (Stamnessætrene), det andre er mellom Vollasætra i øst til Uvsløkkssætra i vest (Leverdalen).

Vurdering av området

Stamnessætrene-Leverdalen utgjør et helhetlig seterlandskap med en svært lang historie, med minner fra tida både før og etter at seterbruket tok til. Bygningsmiljøene er til dels svært godt bevart, og mange bygninger er restaurert. Mange av beitemarkene og de tidligere slåttarealene er svært artsrike. Området gir grunnlag for en storartet opplevelse av natur og kultur. Som helhet er dette seterlandskapet derfor meget bevaringsverdige.

Aktuelle tiltak/skjøtselsanbefalinger

Setrene i området Stamnessætrene–Leverdalen representerer store verdier som man bør strekke seg langt for å få tatt vare på. Å stoppe, og helst reversere, gjengroingen er helt nødvendig. Den beste måten å ta vare på et gammelt seterområde på, er å følge opp tidligere bruk med beiting, slått, hogst og krattrydding. Denne oppgaven kan være omfattende, og det kan derfor være aktuelt å konsentrere skjøtselsinnsatsen til deler av det tidligere stølsområdet og til spesielt verdifulle kulturmarker. De mest verdifulle arealene befinner seg her nær setrene og på selve setervollen der den ikke er oppdyrket eller gjødslet. Man må derfor først og fremst rette innsatsen hit. Disse arealene består for en stor del av gammel kulturmark og det kan derfor søkes om *Tilskudd til skjøtsel av gammel kulturmark*. Dette er en for 2005 ny tilskuddsordning som foreløpig gir 250 kr/daa for beiting og 500 kr/daa for slått. Dette forutsetter imidlertid at de gjengroende arealene det søkes om blir ryddet og tilstrekkelig hardt beitet. Det kan søkes SMIL-midler til rydding gjennom kommunen.

Flere steder har det kommet opp så mye skog at man knapt kan se fra den ene setra til den andre – i en setergrend! Her trengs det en omfattende rydding av skog, seterlandskapene hadde svært sparsomt med trær nær setrene. Man kan likevel la en del større trær få stå igjen der det virker naturlig og er ønskelig. Minst like viktig som å hogge bjørketrær er det å få fjernet mye av det einer- og vierkrattet som har kommet opp. Dette vil både lette ferdselen og øke beitekvaliteten betraktelig.

Ved rydding og restaurering av seterlandskapet, bør man begynne med de minst gjengrodde arealene først. Dette fordi det er enklest å få til et vellykket resultat her, og fordi de største verdiene sannsynligvis ligger her. Man bør begynne nærmest setervollene, og heller utvide arealet etter hvert. Restaureringen må raskt følges opp av skjøtsel i form av et sterkt nok beitetrykk. Ellers kan restaureringen virke mot sin hensikt og påskynde gjengroingen. Saltstein kan her brukes til å øke beiteintensiteten i spesielle områder eller deler av arealet kan gjerdes inn. Mer om restaurering og skjøtsel av gammel kulturmark finnes i vedlegg I.

Skogsbeitet bør skjøttes ved tynning gjennom vedhogst. Da vil man kunne opprettholde en forholdsvis god lystilgang til bakken, samtidig som det ikke vil gro så fort igjen som når man rydder helt. I forbindelse med denne tynningen er det særlig viktig å fjerne einer- og vierkratt, da disse vil gjøre det helt uframkommelig hvis de får bre seg fritt.

Man bør unngå bruk av all form for gjødsel på de ikke-oppdyrkede arealene, det vil si i det som er gammel kulturmark. Gjødslingen vil ellers føre til en drastisk endring av vegetasjonen i retning færre, mer næringskrevende arter.

Langs steingarder er det særlig viktig at man fjerner busker og trær, ellers vil de sakte men sikkert bryte ned steingardene. Ved jevne mellomrom bør man legge opp igjen nedfalt stein. Bevaring av steingarder er nærmere omtalt i vedlegg II.

Rundballer er som nevnt et nytt og fremmed element i seterlandskapet, og bør derfor samles på bestemte steder hvor de ikke blir for synlige, og helst kjøres ned til gården så snart som mulig etter høsting.

Det er viktig at reparasjon, vedlikehold, utvidelser eller nybygging i seterområdene ikke fører til at helheten ved det eksisterende bygningsmiljøet svekkes. Ei heller at nye elementer blir innført som skiller seg sterkt fra, eller blir dominerende i forhold til den eksisterende bebyggelsen (Sør-Trøndelag fylkeskommune 2002).

På bestående bygninger bør originalmateriale ikke fjernes, erstattes eller suppleres utover strengt nødvendig vedlikehold og reparasjon. Reparasjon og utskifting av enkeltelementer gir som regel en bedre løsning enn å bygge nytt med nye og ofte mer ”porøse” trematerialer. Som en regel bør bygningsdeler bevares der de står, ”reparasjon fremfor utskifting”. I tilfeller hvor de gamle bygningene er fjernet, bør nye hus ikke bygges på de gamle tuftene. Disse bør i stedet få stå som kulturminner.

I et område med mange ubenyttede bygninger, vil det være fare for at mange bygninger kan gå tapt dersom de ikke kan tilpasses ny bruk. Å gi ubenyttede bygninger, som for eksempel løer, slåttebuer og fjøs ny bruk, kan forsvares som videreføring av en lokal gjenbrukstradisjon. En bruksendring må imidlertid skje på bygningens premisser. Den må ikke medføre inngrep som endrer bygningens ytre karakter i vesentlig grad. Flytting av bygninger bør så langt som mulig unngås, da dette vil bryte opp bygningsmiljøets struktur.

Nybygging bør unngås der dette ikke er en del av seterdrifta. I dalterreng bør nybygg plasseres med møneretningen parallelt med dalretningen. Bare mindre bygninger med tilnærmet kvadratisk grunnplan får plasseres med møneretningen normalt på terrengekotene. Ved ansamling av to eller flere bygninger bør det tilstrebes en så åpen tunstruktur som mulig. Nybygg med vinkelformet grunnplan bryter sterkt med tradisjonene og bør derfor unngås. Utvidelse av eksisterende bygning bør skje i lengderetningen med samme bredde, takvinkel og mønehøyde som eksisterende. Så langt det er mulig bør man bruke naturmaterialer slik de tradisjonelt har vært brukt. Fargebruken bør tilpasses det som har vært vanlig på stedet, og som hovedregel anbefales bruk av naturlige pigmenter (jordfarger som rød, okergul, brun osv.), utvendige tømmervegger bør ikke behandles. Detaljer som takutstikk og plassering og størrelse av dører og vinduer bør også tilpasses det som er vanlig i området.

Det kan være aktuelt å få utarbeidet helhetlige skjøtelsesplaner for flere av setrene. Disse bør utformes med tanke på å ta vare på kulturmiljøet som helhet, både med tanke på kulturminner og gammel kulturmark. Det er særlig positivt hvis dette kan sees i sammenheng med turisme. Mer om restaurerings- og skjøtelsesplaner finnes i vedlegg I.

6 Kilder

Skriftlige kilder

SLF 2004. Statens landbruksforvaltning og fylkesmannen i Sør-Trøndelag. Etter register for produksjonstilskudd.

Sør-Trøndelag fylkeskommune 2002. Nybygging i seterlandskap, en minihåndbok for eiere av setrer i Sør-Trøndelag. Sør-Trøndelag fylkeskommune, Kulturavdelingen.

Vik, M., Flå, J. P. & Foss, B. (red.) 2000. Grender innved Trollheimen. Snøfugl forlag.

Kilder på Internett

NGU 2005. Bergrunnsgeologidatabasen. I *Geologi for samfunnet* [online]. Tilgang: <http://www.ngu.no/kart/bg250> [Sisert 9.3.2005].

Nordøsterdalsmuseet 2004. I *Nordøsterdalsmuseet* [online]. Tilgang: http://museumsnett.no/nordosterdalsmuseet/15_05_kviknekobber.htm [Sisert: 9.3.2005].

SSB 2005. Regional statistikk. I *Statistisk sentralbyrå* [online]. Tilgang: <http://www.ssb.no/kommuner/region.cgi?nr=16> [Sisert 31.3.2005].

Muntlige kilder

Olav Svahaug 2002. Grunneier, Svahaug på Innset.